

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΣΤ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 184 • ΜΑΡΤΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2003 • ΑΔΑΡ 8' - ΝΙΣΑΝ 5763

Μπορούμε να απορρίψουμε την Παλαιά Διαθήκη;

Του Καθηγητή κ. N.B. ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ

KΑΤΑ ΚΑΙΡΟΥΣ, από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μάλιστα, αμφισβήτείται η χρησιμότητα της Παλαιάς Διαθήκης ως κειμένου που κατά τους επικριτές της περιγράφει την ιστορία του Ισραήλιτικού λαού. Σε τέσσερις άξονες κινούνται τα επιχειρήματα των αμφισβιτούντων, κάποιοι εκ των οποίων προχωρούν ένα βίζια παραπέδα και ζητούν την «αποβολή» της Παλαιάς Διαθήκης από τα εκκλησιαστικά κείμενα.

ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ πληθάνουν οι φωνές στη χώρα μας οι οποίες διατυπώνουν απαξιωτικές έως και προσβλητικές κρίσεις για την Παλαιά Διαθήκη (ΠΔ) και απαιτούν την αποβολή της όχι μόνο από τα σχολεία μας αλλά και από την ίδια την Εκκλησία. Το φαινόμενο, ωτόσο, δεν είναι νέο. Στα νεότερα χρόνια η ΠΔ αμφισβήτηθηκε αρχικά από ορισμένους προτεστάντες θεολόγους, όπως τον Ad. Hartack και τον Fr. Delizech και στη συνέχεια από τους λεγόμενους «Γερμανούς χριστιανούς» που τάχθηκαν στο πλευρό του Χίτλερ.

Αλλά η πρώτη αμφισβήτηση της ΠΔ είναι πολύ παλαιότερη. Διατυπώθηκε ήδη κατά το β' μ.Χ. αιώνα από τον αιετικό Μαρκίωνα. Η νεοπαγής τότε Εκκλησία τον αφόρισε. Και τον αφόρισε όχι μόνο για τις γνωστικές του ιδέες, αλλά και διότι απέρριπτε την ΠΔ.

Η Εκκλησία είχε σοβαρούς λόγους που σύμπεριελαβε την ΠΔ στην Αγία Γραφή ως το πρώτο μέρος της. Οι κυριότεροι από αυτούς είναι: α. Δηγείται την ιστορία της λυτρώσεως, η οποία κορυφώνεται στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, β. Ήταν η Βίβλος που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Ιησούς και ακολούθως οι Απόστολοι και η αρχέγονη Εκκλησία. Και γ. Η Εκκλησία γνώριζε ότι η γνώση της ΠΔ αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της Καινής Διαθήκης, αφού η ΠΔ αποτελεί την προϊστορία της χριστιανικής πίστεως.

Οι επικριτές της Παλαιάς Διαθήκης, παλαιότεροι και νεότεροι, αγνοούν τους σοβαρούς αυτούς λόγους και επιμένουν στην απόρριψή της. Τα κυριότερα επιχειρήματα δύο που προβάλλουν, προκειμένου να στηρίξουν τη θέση τους, είναι τα εξής: Πρώτον, υποστηρίζουν ότι η ΠΔ αποτελεί την ιστορία του Ισραήλ και συνεπάς εμείς δεν έχουμε κανένα λόγο να τη διδάσκουμε στα παιδιά μας. Δεύτερον, ισχυρίζονται ότι ο Θεός της ΠΔ χαρακτηρίζεται από τόσο μεγάλη στιληρότητα ώστε έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το Θεό της αγάπης της Καινής Διαθήκης. Τοίτον, υποστηρίζουν ότι στις διηγήσεις της ΠΔ υπάρχουν διάφορες υπερβολές ή παραμύθια, που προσβάλλουν τη νοημοσύνη μας. Και τέταρτον, επισημαίνουν ότι στα κείμενα της ΠΔ γίνεται λόγος για διάφορες ανήθικες πράξεις, όπως μοιχείες, αυμομέξεις, φόνους,

ψεύδη και άλλα παρόμοια, τα οποία καθιστούν την ανάγνωση ή τη διδασκαλία της αντιπαδαγωγική και επιζήμια κυρίως για τους νέους.

Ας δούμε ένα πρός ένα τα επιχειρήματα αυτά.

ΣΕ Ο.ΤΙ ΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η ΠΔ αποτελεί την ιστορία του Ισραήλ. Παράλληλα, κανείς, επίσης, δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η ΠΔ διασώζει πολύτιμα ιστορικά στοιχεία και για τους γειτονικούς με το Ισραήλ λαούς και ιδιαίτερα για τους Ασυρίους, τους Αιγυπτίους, τους Βαβυλωνίους, τους Πέρσες και τους Έλληνες.

Ομως η ΠΔ δεν είναι μόνο αυτό. Εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει τους ιερούς συγγραφείς δεν είναι η ιστορία του Ισραήλ καθεαυτή αλλά η «ιερή ιστορία», δηλαδή η ιστορία της σωτηρίας.

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ, κατά το οποίο ο Θεός της ΠΔ είναι ένας σκληρός Θεός, που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το Θεό της αγάπης της Καινής Διαθήκης, είναι ως ένα βαθμό ορθό. Γιατί είναι αλήθεια, ότι ο Θεός της ΠΔ είναι ο άγρυπνος φρουρός της Δικαιοσύνης, ο αδέκαστος και φοβερός κριτής, που κρίνει τον καθένα κατά τα έργα του. Παράλληλα όμως δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο ίδιος αυτός Θεός είναι εκείνος που δίδει τις Δέκα Εντολές στο Μωϋσή, βρίσκεται πίσω από το υψηλό ηθικό κήρυγμα των προφητών και είναι, ακόμη, εκείνος που διδάσκει την αγάπη προς το Θεό (Δευτ. 6,6) και τον πλησίον (Λευτ. 19,18), που θα κηρυχθεί με τη μορφή της Διπλής Εντολής και σε όλη της την πληρότητα από τον Ιησού. Άρα εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα ηθικό μονοθεϊσμό, που είναι μοναδικός για τις περί Θεού αντιλήψεις της εποχής εκείνης.

ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ έχει να κάνει με τον ισχυρισμό ότι στις διηγήσεις της ΠΔ πειρέχονται υπερβολές που δεν είναι παρά παραμύθια, που αδικούν τη νοημοσύνη των αναγνωστών της. Και είναι αλήθεια ότι στην ΠΔ υπάρχουν κάποιες υπερβολές. Είναι όμως λάθος να χαρακτηρίζονται παραμύθια.

Για να αποφευχθούν τέτοιες εσφαλμένες προσεγγίσεις, πρέπει κανείς να έχει υπόψη του ότι τα βίβλια της ΠΔ έχουν την ιδιοτυπία τους.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό των κειμένων αυτών είναι ότι έχουν γραφτεί σε γλώσσα εικονική. Μια γλώσσα δηλαδή που περιγράφει πράγματα, γεγονότα και έννοιες με ποιητικές εικόνες. Πράγμα που σημαίνει ότι θα ήταν λάθος να πάρει κανείς κατά λέξη κείμενα, τα οποία έχουν γραφτεί με γλώσσα εικονική.

ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ αναφέρεται στις ανήθικες πράξεις που συναντούμε στις διηγήσεις

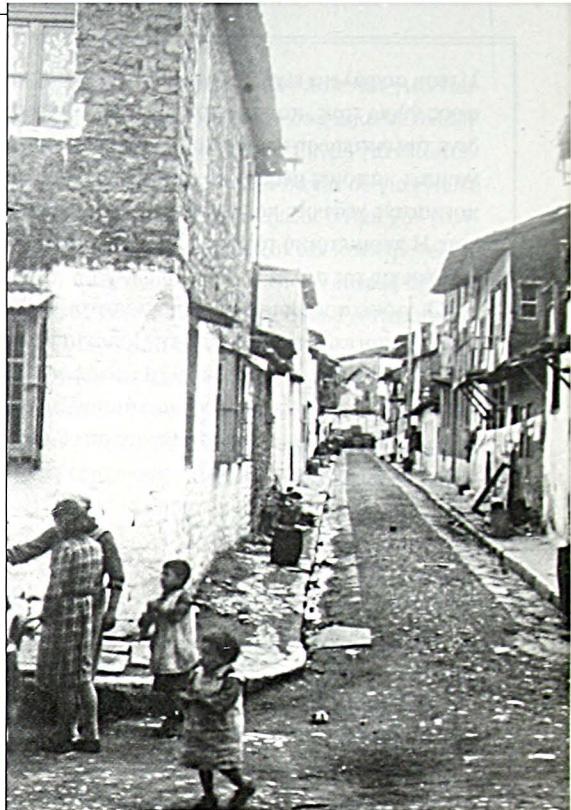
Συνέχεια στη σελ. 26

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τικ, ξύλινη θήκη της Τορά, Ιωάννινα, 19ος αιώνας. (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων και η ιστορία της

Του κ. ΓΙΑΝΝΗ Κ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Λέγεται ότι η γιαννιωτοεβραϊκή κοινότητα είναι μια από τις αρχαιότερες κοινότητες της εβραϊκής διασποράς. Για τότε πρωτοβρέθηκαν οι εβραίοι στα Γιάννινα είναι ένα μυστήριο, που χάνεται στα βάθη της ιστορίας. Μέσα από τα ερείπια των 70 ηπειρωτικών πόλεων που κατέστρεψε ολοσχερώς ο Ρωμαίος ανθύπατος Αιμίλιος Παύλος το 168 π.Χ. ξεπήδησαν αργότερα οι πρώτες παλαιοχριστιανικές πόλεις, όπως η Νικόπολη, η Φωτική, η Εύροια, η Δαδώνη.

Άποψη της εβραϊκής συνοικίας.

Η πρώτη εγκατάσταση των Εβραίων στα Γιάννενα

Anατρέξει κανείς στην προς Τίτον επιστολή του Αποστόλου Παύλου (κεφ.3, παράγρ. 12: Όταν πέμψω Αρτεμάν προς σε ή Τυχικόν, σπούδασον ελθείν προς με εις Νικόπολιν εκεί γαρ κέρκυρα παραχειμάσαι) θα συμπεράνε ότι εβραίοι της διασποράς, από τον καιρό της ρωμαϊκής κατάκτησης ακόμα πρέπει να υπήρχαν στην πρωτοχριστιανική Νικόπολη.

Κατά συνέπεια με τη δημιουργία του κάστρου της πόλης των Ιωαννίνων τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την ολοένα αυξανόμενη στρατηγική σημασία του μετά τις επιδρομές των σλάβων στην Ήπειρο τον 7ο, 8ο και 9ο μ.Χ. αιώνα, φαίνεται ότι και εβραίοι - ρωμαίοι υπήκοοι (υπήκοοι αρχικά της ρωμαϊκής και στη συνέχεια της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας) επιδίωξαν να γνωρίσουν την ασφάλεια που τους παρείχε το κάστρο και εγκαταστάθηκαν τελικά στα Γιάννινα.

Ετοιμάζεται και η ύπαρξη χρυσόβουλου του

10ου αιώνα, που όριζε ότι μπορούν να εγκατασταθούν Ιουδαίοι στο κάστρο και να ζήσουν μαζί με τους Ιωαννίτες χριστιανούς. Η εβραϊκή συναγωγή στο Κάστρο, από μια παλιά επιγραφή της, χρονολογείται από τον 10ο μ.Χ. αιώνα και δημιουργήθηκε για τις ανάγκες των εβραίων - ρωμαίων υπηκόων, οι οποίοι και ονομάζονταν ρωμανιώτες.

Μετά τη μαζική εγκατάσταση των ρωμανιωτών εβραίων στο κάστρο, το προνόμιο της μόνιμης εγκατάστασης και ασφαλούς παραμιστής μέσα σ' αυτό παρέμεινε κυρίως για τους πλούσιους προύχοντες χριστιανούς γιαννιώτες. Αυτό ίσχυε μέχρι την εκδήλωση του αποτυχημένου κινήματος του Διονυσίου Φιλοσόφου στις 11 Σεπτεμβρίου 1611, οπότε εκδιώχθηκαν από το Κάστρο όλοι οι πλούσιοι χριστιανοί γιαννιώτες και γιαρεμίστηκαν οι εκκλησίες ή κτίστηκαν στις θέσεις τους τζαμιά. Εκτός από τους ρωμανιώτες εβραίους και τους εξισλαμισθέντες χριστιανούς άρχοντες τιμαριούχους - τους αποκαλούμενους τουρκογιαννιώτες - που συνέχισαν να παραμένουν σ' αυτό, εγκαταστάθηκαν και τούρκοι αξιωματούχοι κι έτσι το Κάστρο έπαψε να είναι χριστιανικό.

Το Κάστρο ήταν το φρούριο της περιοχής. Για καλ-

λίτερη ασφάλεια είχε κατασκευαστεί περιμετρική τάφρος γύρω τους, που ενωνόταν με τη λίμνη κι έτσι έδινε την εντύπωση νησίδας μέσα στο λεκανοπέδιο. Για να μπει κάποιος μέσα σ' αυτό έπρεπε να κατεβούν οι κρεμαστές γέφυρες και να ανοίξουν οι βαριές πόρτες του. Η περιμετρική τάφρος υπήρχε και κατά την απελευθέρωση της πόλης το 1913.

Οι νιόφερτοι εβραίοι (αρκετοί ισπανοεβραίοι σε φαραδίτες που εκδιώχθηκαν από την Ισπανία το 1492 από τον Φερδινάνδο και την Ισαβέλλα επειδή δεν δέχτηκαν να γίνουν καθολικοί, καθώς και κάμποσοι σισιλιάνοι εβραίοι), ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στα Γιάννινα έξω από το κάστρο, στην περιοχή γύρω από το σημερινό Κουρμανιό, όπου δημιούργησαν τις εβραϊκές συνοικίες.

Οι εβραϊκές συνοικίες

HΜικρή Ρούγα (κι αυτή καθαρά εβραϊκή συνοικία) περιλάμβανε τις σημερινές οδούς Γιοσέφ Ελιγιά και Κουντουριώτου. Σ' αυτές δύο ρούγες έμεναν κυρίως οι πλούσιοι γιαννιώτες εβραίοι, ενώ στις διακλαδώσεις τους - που ακόμα και σήμερα παραμένουν μικρά γραφικά σοκάκια - ζούσαν εβραίοι με χαμηλότερα εισοδήματα.

Προς το τέλος της σημερινής οδού Γιοσέφ Ελιγιά (από την πλευρά της λίμνης κοντά στα παλιά Ψαράδικα) βρισκόταν και η εξωκαστρινή συναγωγή, η οποία γκρεμίστηκε και στη θέση της κατά την περίοδο 1968-70 περίπου κτίστηκε η εβραϊκή πολυκατοικία.

Την περίοδο της πολιορκίας των Γιαννίνων από τον Χουραίτ πασά (1820 - 1822) ο Αλή - πασάς έκαψε την πόλη, για να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στα σουλτανικά στρατεύματα και πολύς κόσμος έφυγε. Ανάμεσά τους και αρκετοί γιαννιώτες εβραίοι. Το 1869 ο Ρασήμ - πασάς καίει το εμπορικό κέντρο των Γιαννίνων, προκειμένου να δημιουργήσει ευπρεπή αγορά (την οδό ανεξαρτησίας). Τότε ξενιτεύονται και πάλι αρκετοί γιαννιώτες εβραίοι. Το 1904 άρχισε να λειτουργεί στα Γιάννινα παράρτημα της Αλιάνς - Φρανσέζ (η Alliance Israelite Francaise), το οποίο λειτούργησε σ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Για μεγάλο διάστημα στεγάστηκε στο κτίριο του ισραηλιτικού δημοτικού σχολείου, το οποίο παραμένει στην ιδιοκτησία της ισραηλιτικής κοινότητας στην οδό Νεοπτολέμου 8 (πάροδος της οδού Κουντουριώτου, η οποία βλέπει προς την κεντρική πύλη του κάστρου καταλήγοντας στη σημερινή πλατεία Νεομάρτυρος Γεωργίου - πρώην Κουρμανιό). Στην Αλιάνς - Φρανσέζ εκτός από τους γιαννιώτες εβραίους μάθαιναν γαλλικά

και πολλά γιαννιωτόπουλα δωρεάν. Εδώ στα Γιάννινα γεννήθηκε και έζησε το μεγαλύτερο διάστημα της σύντομης ζωής του ο γιαννιώτες εβραίος ποιητής Γιοσέφ Ελιγιά (1901-1931), ο οποίος δίδαξε και στο παράρτημα της Αλιάνς - Φρανσέζ.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων

HΙσραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων συστάθηκε με το αριθμ. 2456/23-7-1920 Β.Δ. Η γιαννιώτες εβραϊκή κοινότητα απαρτίζονταν από ανθρώπους όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Από επιστήμονες, σαφάρηδες με γενικό αντικείμενο την εκμετάλλευση του χρήματος και τις πάσις φύσεως χρηματικές συναλλαγές, πλούσιους και μεσαίους εμπόρους, βιοτέχνες (παπλωματάδες, χαλκουργούς), κρεοπώλες, μπακάληδες, μανάβηδες, παλιατζήδες, ψυλικατζήδες, γυρολόγους, νερουνάδες, αχθοφόρους. Τον υπολογισμό του χρήματος μέχρι του σημείου να χαρακτηρίζονται ακόμα και σήμερα κλειστοί και σφτιχτοχέρηδες, οι γιαννιώτες πρέπει να τον έμαθαν καλά από τους γιαννιώτες εβραίους, οι οποίοι διακρίνονταν από παράδοση για τη σωστή διαχείριση του χρήματος. Χρηματοδοτούσαν κάθε είδους εμπορική δραστηριότητα με σκοπό το κέρδος και τον τόκο. Διατηρούσαν μαγαζιά με υφάσματα, γυαλικά - πορσελάνες, παλιατζίδικα. Επιπλέον είχαν απ' ευθείας εμπορικές συναλλαγές με τα εργοστάσια Αγγλίας - Γαλλίας με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιούν τις προμήθειες των μεσαζόντων. Ετσι όσα παζάρια και αν έκανες μαζί τους, ο γιαννιώτες εβραίος είχε πάντοτε μεγάλα περιθώρια κέρδους. Την αγορά των Γιαννίνων μπορεί να πει κανείς ότι την ήλεγχαν οι γιαννιώτες εβραίοι σε σημαντικό βαθμό.

Η περίοδος της Ιταλογερμανικής Κατοχής

Tην περίοδο της ιταλογερμανικής κατοχής οι μη εύποροι γιαννιώτες εβραίοι υπέφεραν και πείνασαν, όπως και ο υπόλοιπος κόσμος. Έτσι συστάθηκε επιτροπή απόρων ισραηλιτών και ξήτησε από τον τότε Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, τον Μάρτιο του 1942, οικονομική βοήθεια. Ο δεσπότης ανταποκρίθηκε στο αίτημά τους και τους διέθεσε από τα αποθέματα που διέθετε, δ.τι μπορούσε. Αυτό επιβεβαιώνεται από την ευχαριστήρια επιστολή με αριθμ. 61/11.6.1942 που απέστειλε η επιτροπή, στην οποία υποβάλλουν τις θερμότατες ευχαριστίες τους στον Μητροπολίτη για το στοργικό του ενδιαφέρον υπέρ των απόρων της ισραηλιτικής κοινότητας και αναφέρουν: «Παρακαλούμεν θερμάς όπως συνεχίστε την αμέριστον συνδρομήν σας γνωρίζοντας ταυτοχρόνως ότι εκ

του καταλόγου εκείνου, δηλαδή των 647 απόρων, είχαν παραλειφθεί πολυάριθμοι άποροι...»

Στην ελληνική αντίσταση δεν έλαβαν μέρος. Οι ελληνικές οργανώσεις του ΕΔΕΣ και του ΕΑΜ είχαν ζητήσει από τους γιαννιωτοεβραίους να βγούνε στα βουνά εναντίον των Γερμανών, όμως εκείνοι - εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις - δεν δεχτήκαν. Μέχρι την τελευταία στιγμή πίστευαν ότι θα γλιτώσουν δίνοντας στους Γερμανούς χρήματα, όπως έκαναν αρκετές φορές. Όμως γελάστηκαν. Δεν προβληματίστηκαν ούτε από το μάζεμα της πολύ μεγάλης εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης που προηγήθηκε του δικού τους έναν χρόνο πριν, για να ξεστρατίσουν στο ελληνικό αντάρτικο. Ισως να οφείλεται στην πειθαρχία και την επιβολή που ασκούσε στα μέλη της γιαννιωτοεβραϊκής κοινότητας ο Μωϋσής Σαμουήλ Καμπελής, ο οποίος ήταν οικονομικά πανίσχυρος παράγοντας με θρησκευτική δύναμη και με βαρύνουσα γνώμη στα διάφορα ζητήματα της κοινότητας. Το 1942 ο Καμπελής ήταν πρόεδρος της και είναι το πρόσωπο που με χαρακτηριστικό τρόπο περιγράφει ο Δημήτρης Χατζής στο βιβλίο του «Το τέλος της μικρής μας πόλης» και στο διήγημα με τον τίτλο «Σαμπεθάϊ Καμπελής». Το σπίτι του Καμπελή βρισκόταν στην θέση όπου σήμερα στεγάζεται το Εργατικό Κέντρο.

Το Ολοκαύτωμα

Ετοι την παραμονή της γιορτής του Ευαγγελισμού, στις 24 Μαρτίου 1944, ένα υδροπλάνο έρχεται μέρα μεσημέρι και προσαράζει στη λίμνη την Ιωαννίνων, στην περιοχή της Σκάλας, δίπλα στα Ταμπάκικα της Σιαράβας και φέρνει το μήνυμα να μαζέψουν τους γιαννιωτοεβραίους. Τρέχουν οι γιαννιώτες να δουν το υδροπλάνο και μαζί μ' αυτούς και οι γιαννιωτοεβραίοι, χωρίς να γνωρίζουν το σκοπό της αποστολής του. Το ίδιο βράδυ κι' ενώ έριχνε χιονόνερο μέχρι τα χαράματα της επόμενης μέρας, ξημερώματα Σαββάτου 4 η ώρα το πρωΐ, οι γερμανοί έχουν κιώλας μαζέψει 1800 γιαννιωτοεβραίους (τους καστρινούς στο στρατιωτικό νοσοκομείο που βρίσκονταν στο Ιτσ-Καλέ και τους εξωκαστρινούς στην πλατεία Μαβίλη, στην περιοχή της λίμνης). Το πρωΐ του Ευαγγελισμού κάνει τους ισχυρό κρύο και χιονίζει. Βάζουν τους γιαννιωτοεβραίους σε καμιόνια (φορτηγά) και μέσω Μετσόβου και Κατάρας τους μεταφέρουν στην Λάρισα. Εκεί μένουν οκτώ μέρες. Από την Λάρισα τους επιβιβάζουν σε βαγόνια και μετά από 10-12 ημερών διαδρομή με το τραίνο καταλήγουν στα στρατόπεδα του Άουσβιτς και του Μπιζκενάου της Πολωνίας.

Από τη μάζωξη αυτή γλιτώνουν κάποιοι γιαννιωτοεβραίοι κρεοπάλες, που έλειπαν σε χωριά σε αναζήτηση σφαχτών για τα μαγαζιά τους, ένας γιαννιωτοεβραίος έμπορος που έτυχε να βρίσκεται σε γιαννιώτη φίλο του εκείνο το βράδυ και μερικοί ανήσυχοι γιαννιωτοεβραίοι που κάτι υποψιάζονται και την τελευταία στιγμή απεγνωσμένα αναζητούν καταφύγιο σε γνωστούς τους γιαννιώτες. Αυτοί οι ελάχιστοι προωθούνται αργότερα από τις αντιστασιακές οργανώσεις για περισσότερη ασφάλεια στο βουνό.

Στις 5 Μαΐου 1944 αρχίζουν να απελευθερώνονται οι εβραίοι στη Γερμανία. Στα Γιάννινα δεν επέστρεψαν τελικά 1600 νοματαίοι. Μέσα στην ανέχεια και στην πείνα του 1944 αρκετοί γιαννιώτες βρίσκουν ευκαιρία και τολμούν να μπουν κρυφά τις νύχτες στα άδεια σπίτια των γιαννιωτοεβραίων, για να σηκώσουν απ' αυτά οι μπορούν. Τρόφιμα, σερβίτσια, κουζινικά, ρούχα, καρέκλες. Ψάχνουν και για λίρες και κοσμήματα κάποιοι θαραλλέοι. Ειδικά όσων τα σπίτια ή τα μαγαζιά γειτονεύουν με εκείνα των γιαννιωτοεβραίων. Κάποιο βράδυ δύο γιαννιώτες, των οποίων τα μαγαζιά γειτονεύουν με το μαγαζί ενός γιαννιωτοεβραίου στην οδό Ανεξαρτησίας, από τη σκεπή τους μπαίνουν στη σκεπή κι' από κει στο μαγαζί του γιαννιωτοεβραίου και προσπαθούν να μεταφέρουν πράγματα, ένα κασόνι γλυτράει από τη σκεπή στο δρόμο, γίνεται θόρυβος και τους πιάνει η ελληνική αστυνομία. Το μαθαίνουν οι γερμανοί, πηγαίνουν και τους παίρνουν και για παραδειγματισμό και εκφρισμό μαζί κρεμούν τους δύο γιαννιώτες σ' έναν πλάτανο στο Μώλο, εκεί που τελείωνε η σημερινή λεωφόρος Κων/νου Καραμανλή.

Πάντως οι γερμανοί πραγματοποιούσαν από καιρό σε καιρό διανομές από τα υπάρχοντα των εβραϊκών μαγαζιών (υφάσματα, γυαλικά κ.λ.π.) με τις συνήθεις διαδικασίες. Δηλαδή η κρατική επιτροπή έκανε απογραφή των υπαρχόντων στα μαγαζιά και τα μοίραζε σε γιαννιώτες.

Η επιστροφή όσων Εβραίων διεσώθησαν

Το 1946 στη Βουλή των Ελλήνων ψηφίστηκε ο αναγκαστικός νόμος με αριθμ. 846/1946, με τον οποίο ιδρύθηκε ο Ο.Π.Α.Ι.Ε. (Οργανισμός Περιθαλψις Αποκατάστασης Ισραηλιτών Ελλάδος) και έγινε Ν.Π.Δ.Δ. Από το 1946 μέχρι το 1956 διατέθηκαν μέχρι και σε Δ' βαθμού συγγενείας αντικείμενα και οικιές στους εβραίους, που είχαν την τύχη να διασωθούν και να επιστρέψουν στα Γιάννινα. Έγινε δηλαδή διαχείριση των περιουσιών για λογαριασμό των συγγενών τους. Οικιακά σκεύη, ωπτομηχανές, διάφορα αντικεί-

μενα που διασώθηκαν, διανεμήθηκαν σε άπορες οικογένειες της πόλης. Ειδική επιτροπή εγκατέστησε στα άδεια σπίτια των γιαννιωτοεβραίων ανταρτόπληρχους που κατέβαιναν από τα χωριά. Και αργότερα αρκετοί από αυτούς τα αγόρασαν με δημιοπρασία από τον Ο.Π.Α.Ι.Ε., εφόσον δεν υπήρχαν μέχρι Δ' βαθμού συγγενείς γιαννιωτοεβραίων για να τα διεκδικήσουν.

Ιωάννινα 1947. Επιβιώσαντες του Ολοκαυτώματος στη Συναγωγή.

Με την απελευθέρωση επέστρεψαν στα Γιάννινα όσοι πρόλαβαν και κρύφτηκαν από τους γιαννιώτες και όσοι γλίτωσαν από τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Όμως τίποτα πια δεν ήταν όπως πριν. Έτσι αρκετοί από αυτούς πήραν την μεγάλη απόφαση να εγκατασταθούν στο νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ. Άλλοι κατέληξαν στην Αθήνα, η οποία μετατράπηκε μεταπολεμικά σε κομβικό κέντρο διακίνησης του ελληνικού εμπορίου και πραγματικό χωνευτήριο της ελληνικής αστυφιλίας. Λίγοι απέμειναν στα Γιάννινα. Λίγοι μετοιμένοι και με αξιόλογη παρουσία. Είναι οι τελευταίοι των μοίκανών μιας ιστορικής κοινότητας, οι οποίοι έχουν ταυτίσει πια την ύπαρξή τους και το μέλλον τους με την τύχη των γιαννιωτών συμπατριωτών τους.

Η θέση των Εβραίων στην κοινωνία των Ιωαννίνων

Με τους γιαννιώτες συμπολίτες τους οι γιαννιωτοεβραίοι δεν είχαν ιδιαίτερα προβλήματα. Πάγια αρχή τους ήταν να μην προκαλούν κι' ούτε να διαφροποιούνται στους τρόπους συμπεριφοράς από τους άλλους. Γι αυτό και στις διάφορες χώρες όπου ήταν εγκατεστημένοι οι εβραίοι μάθαιναν απαραίτητα τη ντόπια γλώσσα ή τη διάλεκτο. Τη μητρική τους γλώσσα - τα εβραϊκά - δεν την ήξεραν όλοι τους γραπτά. Αρκετοί ήταν κι εκείνοι που δεν ήξεραν να την μιλούν. Το μόνο όμως διακριτικό τους

γνώρισμα, που ήταν και ο συνδετικός τους κρίκος ήταν η θρησκεία. Ήταν ιουδαίοι και πίστευαν στον γιαχζέ. Ήταν φιλήσυχοι και καλοί οικογενειάρχες. Εδώ στα Γιάννινα αρκετές γνωριμίες είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους κι αντάλλασσαν εθμοτυπικές επισκέψεις στις ονομαστικές γιορτές εβραίοι και χριστιανοί.

Κάθε Σεπτέμβριο «έβγαζαν την Παλιά» και προσκαλούσαν οι γιαννιωτοεβραίοι γνωστούς τους χριστιανούς να παρευρεθούν στη συναγωγή, για να παρακολουθήσουν την τελετή εξόδου της Παλιάς Διαθήκης από τη θέση όπου την κρατάνε φυλαγμένη όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Στη συναγωγή θα βρίσκονταν και πάλι χριστιανοί προσκαλεσμένοι στην τελετή της βάφτισης και περιτομής των παιδιών φίλων τους γιαννιωτοεβραίων.

Γιόρταζαν κι εκείνοι το δικό τους καρναβάλι, το «Πουρί», σε ανάμνηση της εβραιοπούλας Εστέρ, που κατάφερε να σώσει τους εβραίους την περίοδο της μετοικεσίας τους στην Βασιλώνα, τον 5ο π.Χ. αιώνα. Ντύνονταν με ακριβές στολές τα γιαννιωτοεβραϊκούλα κι έφερναν βόλτες από το Κουρμανιό και τον Μάλο μέχρι την παλιά πλατεία της πόλης.

Το εβραϊκό Πάσχα γιορτάζεται μια εβδομάδα πριν από το χριστιανικό Πάσχα σε ανάμνηση της εξόδου τους («περόσιματος») από την αιχμαλωσία των Φαραώ της Αιγύπτου και της μετάβασής τους στη γη της Επαγγελίας. Έτρωγαν τα άζυμα (τα «ματσώθ» ή «μάτσες») όπως τα έλεγαν, που έμοιαζαν με γαλέτες και τα έφερναν από την Θεσσαλονίκη. Οι γιαννιωτοεβραίοι προσέφεραν στους φίλους τους γιαννιώτες «μάτσες» κι εκείνοι τους ανταπέδιδαν με πασχαλινά κουλούρια.

Οι γιαννιωτοεβραίοι, όπως όλοι οι εβραίοι γενικά, τηρούσαν με θρησκευτική ευλάβεια την αργία του Σαββάτου (το «καμπταλά σαμπάθ») που θεωρείται η πιο μεγάλη εβραϊκή γιορτή. Η αργία άρχιζε από την Παρασκευή το βράδυ και στη διάρκεια της δεν έκαναν καμία δουλειά. Μόλις σουρούπωνε το απόγευμα της Παρασκευής περνούσε ο χαχάμης (βοηθός φαβίνου) - ένας κοντός γέρος με γένεια, που φρονούσε τη χαρακτηριστική εβραϊκή ρόμπα που την έλεγαν «ντουλαμά» - απ' τις εβραϊκές γειτονιές (στο Κάστρο, στη μικρή και στη μεγάλη Ρούγα έξω από το Κάστρο) και φώναζε «Ωρα για Σαμπά. Αμήν χα». Δηλαδή έρχεται το Σάββατο και πρέπει να σταματήσει κάθε εργασία. Από εκείνη την ώρα λοιπόν και καθόλη τη διάρκεια του Σαββάτου δεν έκαναν καμία δουλειά οι γιαννιωτοεβραίοι, γιατί θεωρούνταν αμαρτία. Έτσι το Σάββατο φώναζαν οι εβραίες στα σπίτια τους γνωστές τους χριστιανές ή φτωχές γυναίκες, τις πλήρωναν για να τους ανάψουν

τις λάμπες (δεν υπήρχε ηλεκτρικό), να τους ανάψουν τις σόμπτες, να τους βάλουν κάρβουνα στα μαγκάλια και να τους ανάψουν φωτιά για να ζεσταθούν. Σκοντάσματα, σφρουγγαρίσματα και γενικά δουλειές καθαριότητας δεν γίνονταν ποτέ Σάββατο.

Και τα φαγητά του Σάββατου οι γιαννιωτοεβραίες τα έφτιαχναν από την προηγούμενη μέρα. Το Σάββατο ήταν μέρα για προσευχή, περισυλλογή, ξεκούραση.

Παρότι θεωρούνταν αμαρτία η εργασία το Σάββατο, τα μαγαζιά τους οι εβραίοι τα άνοιγαν και αυτή την ημέρα, γιατί εφάρμοζαν τον χρυσό κανόνα του εμπορίου «αν αφήσεις να σου φύγει ο πελάτης μια φορά, τότε να περιμένεις κάποια μέρα να τον χάσεις ολοκληρωτικά». Γι' αυτό και το μαγαζί έπρεπε να είναι πάντοτε ανοιχτό, όταν όλη η αγορά ήταν ανοιχτή.

Όμως κάθε εργασία που δεν ήταν σχετική με το εμπόριο - ακόμη και η αλληλοβοήθεια - απαγορεύονταν ωητά το Σάββατο. Ας μην ξεχάσουμε το ανέκδοτο με τον εβραίο ραβίνο, που παραπάτησε κι' έπεσε μέσα σ' ένα χαντάκι Παρασκευή βράδυ κι' έμεινε και το Σάββατο μέσα, γιατί κανένας εβραίος δεν έτρεξε να τον βοηθήσει. Πήγανε οι περαστικοί χριστιανοί να τον βγάλουν

κι' εκείνος δεν δέχονταν με κανένα τρόπο, γιατί ήταν Σάββατο. Ξημερώνοντας Κυριακή οι χριστιανοί δεν τον έβγαλαν ισχυριζόμενοι ότι, είχαν τη δική τους αργία. Τον έβγαλαν τελικά τη Δευτέρα. Κι έτσι ο ραβίνος έμεινε δύο αργίες μέσα στο χαντάκι. Σάββατο και Κυριακή.

Σχετική με την αργία του Σάββατου είναι και η παροιμία “Κίνησε ο Ορθιός κι έλαχε Σάββατο”, η οποία λέγεται στην περίπτωση που κάποιος πάει να ξεκινήσει μια δουλειά κι όλα του έρχονται ανάποδα. Εμπόδια και καθυστερήσεις του παρουσιάζονται, λες και είναι εβραϊκή παραδοσιακή αργία και απαγορεύεται κάθε είδους εργασία.

Το Σάββατο νωρίς το απόγευμα οι γιαννιωτοεβραίοι θα έκαναν περίπατο με τα πόδια για αναψυχή τη διαδρομή από το Κουρμανιό προς Πέραμα μέχοι τη

διασταύρωση προς Αμφιθέα και θα επέστρεφαν πάλι με τα πόδια στα σπίτια τους στο Κουρμανιό και στο Κάστρο. Αυτή η πορεία ήταν η «οδός Σαββάτου», ο καθιερωμένος παραδοσιακός σαββατιάτικος περίπατος.

Προκειμένου να βάλουν στο πνεύμα του εμπορίου τα παιδιά τους, τα έστελναν το καλοκαίρι που σταματούσαν τα σχολεία, υπαλλήλους. Δεν τα κρατούσαν στη δική τους δουλειά. Για να ξυμαθούν, τα έστελναν σε άλλο μαγαζί για να μπορεί ο ξένος να τα μαλώσει και να τους φρεθεί επαγγελματικά, όπως αρμόζει σε μαθητευόμενο και όχι πατρικά. Και το χαρτζιλίκι το

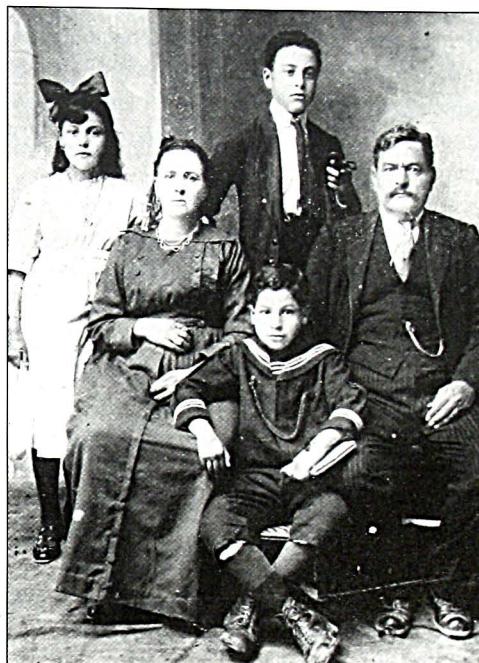
πλήρωναν οι ίδιοι οι γονείς για λογαριασμό των παιδιών τους, στα κρυφά, «για να γλυκαθούν στον παρά και στη δουλειά».

Και τις κοπέλλες, όταν μεγάλωναν λίγο - στη διάρκεια του καλοκαιριού κι αυτές - τις έστελναν σε συγγενικά ή φιλικά τους σπίτια μαθήτριες στο νοικοκυριό και στη μαγειρική, γιατί πίστευαν ότι «αλλού μαθαίνεις τη δουλειά» - στο ξένο σπίτι κι' όχι στου πατέρα και της μάνας, όπου δεν θα στρωθείς, δεν θα ζοριστείς και δεν θα ντραπείς από τη συμβούλη και τη διαταγή και θα γρίσεις κουβέντες».

Δεν ήθελαν να μιούσαστεί και να λιγοστέψει η πατρική περιουσία με τις προίκες, που έδιναν στις αδελφές τους. Γι αυτό και παντρεύονταν αναμεταξύ τους οι στενοί συγγενείς. Έτσι ο αδερφός έπαιρνε για γυναίκα την πρώτη ξαδέρφη του και η αδερφή του τον πρώτο ξαδέρφο της. Δύο αδερφές γινόντουσαν ξαδέρφουσνυφάδες ή ακόμα και συνυφάδες. Και ο πιο φτωχός εβραίος όταν παντρεύονταν, του έδιναν για προίκα δέκα χρυσές λίρες - κι' ένα παλτό «λούτρο» απαραίτητα στη νιόπαντρη για προικιάτικο.

Χαριτολογώντας οι παλιοί γιαννιώτες έλεγαν ότι οι εβραίοι δεν είχαν στις αυλές τους κοτέτσι. Έλεγαν πως είχαν υπολογίσει τα ξέοδα από τη συντήρηση της κότας και είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «το κέρδος από την κότα, όταν έχεις κοτέτσι, είναι ένα αυγό το χρόνο. Μόνον που το τρως φέσχο».

Φημίζονταν οι γιαννιωτοεβραίοι για την εινότητα

Η οικογένεια του Ιωσήφ Γιακούλη, Ιωάννινα 1924

που είχαν στις εμπορικές διαπραγματεύσεις, για τα σκληρά παζαρέματα στο κλεισμό μιας συμφωνίας, καθώς και για την πιστή τήρηση των συμφωνηθέντων στο ακέραιο μέχρι τέλους.

Όταν έρχονταν σε αντιπαράθεση με κάποιον γνωστό ή πελάτη τους κι έβλεπαν ότι δεν υπάρχει περιθώριο συνεννόησης, δεν νευρίαζαν ούτε δυστροπούσαν μαζί του. Του έλεγαν μόνο «τέτοιος που είσαι, δεν έχεις παρά να μπλέξεις με κακό γείτονα». Και ο παλιός γιαννιώτης θα επιβεβαίωνε τη σοφή κουβέντα του γιαννιωτοεβραίου με την παροιμία: «ο κακός ο χρόνος φεύγει, ενώ ο κακός ο γείτονας μένει».

Στο μαγαζί του ο γιαννιωτοεβραίος πρόσεχε πολύ το σκαλοπάτι της εισόδου. Να είναι στρωτό και χαμηλό, για να τραβάει εύκολα τον περαστικό μέσα στο μαγαζί, γιατί όπως χαρακτηριστικά έλεγε και ξανάλεγε «ο πελάτης αρκεί να περάσει μέσα και να χαζέψει την πραμάτια κι' ας μην αγοράσει τίποτα, θα βάλει στο μυαλό του τι έχεις και πουλάς. Κέρδος είναι και η σκόνη των παπουτσιών που θα σου αφήνει. Αρκεί που διάβηκε το κατώφλι του μαγαζιού. Κάτι του γυάλισε και κάποια μέρα θα ξαναμπεί και τότε σίγουρα θα ψωνίσει».

Αν κάποιος χριστιανός πουλούσε αυτοκίνητο ή σπίτι κι' ενδιαφερόταν να το αγοράσει κάποιος εβραίος, πήγαινε κι' έβρισκε τον ιδιοκτήτη πωλήτη και το πρώτο πρόγραμμα που τον ωριούσε με την χαρακτηριστική συρτή προφορά του ήταν: «από ποιον τόχεις το σπίτι; Από τον πατέρα σ' ή τόφτιαξες μοναχός σ'; Αν τόχεις από τον πατέρα σ', θα τα βρούμε. Αν τόφτιαξες εσύ, δεν το συζητώ, θα φύγω».

Ήξεραν καλά ότι το έτοιμο διαπραγματεύεται εύκολα και μπορούν να γίνουν τα απαραίτητα εβραϊκά παζάρια για τον καθορισμό της τελικής τιμής ενώ ό,τι γίνεται με κόπους και στερήσεις δύσκολα το αποχωρίζεται ο ιδιοκτήτης του, γιατί εκτός από την πραγματική αξία του - της οποίας είναι άμεσος γνώστης - έχει για τον ίδιο και συναισθηματική αξία. Κατά συνέπεια η διαπραγμάτευση είναι δύσκολη.

Ο γιαννιωτοεβραίος έμπορος στις κρίσεις της αγοράς αποφαίνονταν φιλοσοφημένα: «Το εμπόριο αργωσταίνει. Δεν πεθαίνει». Πρόγραμμα μπορεί η οικονομία να περνάει από διάφορες φάσεις, όμως η ανάγκη των εμπορικών συναλλαγών δεν πρόκειται να εξαλειφθεί όσο υπάρχει άνθρωπος. Γι' αυτό και έδιναν προτεραιότητα στην απόκτηση ιδιοκτητού μαγαζιού λέγοντας χαρακτηριστικά: «Πρώτα το μαγαζί και μετά το σπίτι. Το μαγαζί θα φέρει από τα κέρδη και το σπίτι. Ενώ άμα ξοδευτείς πρώτα για σπίτι, πάει το κεφάλαιο που χρειάζεται για το μαγαζί».

Εξάλλου το σύστημα που εφάρμοζαν για την διαχείριση και επένδυση των κεφαλαίων τους ήταν η ισοκατανομή τους σε ζευστό, χρυσό, ακίνητα (μαγαζί - σπίτι). Μ' αυτό τον τρόπο έβγαιναν πέρα στο εμπόριο σ' όλες τις καταστάσεις: στις δύσκολες και στις εύκολες περιόδους. Είχαν δηλαδή πάντοτε ζευστό σε χρήμα ή χρυσό για κεφάλαιο κινήσεως. Και ήσυχο το κεφάλι τους με ιδιόκτητο μαγαζί και σπίτι.

Μέχρι τρεις φορές θα βοηθήσει ο εβραίος έμπορος κάποιον γνωστό ή φίλο του να ορθοποδήσει στο εμπόριο. Γιατί όπως λέει ο ίδιος χαρακτηριστικά ακόμα και σήμερα: «Άμα δεν προκόψεις και την τρίτη φορά που θα δοκιμάσεις, είσαι άχρηστος γι' αυτή τη δουλειά. Δεν κάνεις για έμπορος».

Κλείνοντας οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η σφραγίδα που έχουν βάλει οι γιαννιωτοεβραίοι στη νοτοροπία και στο χαρακτήρα της γιαννιώτικης κοινωνίας είναι ανεξίτηλη.

Έτσι εξηγείται και το φαινόμενο να αναφέρονται οι παλιοί γιαννιώτες με θαυμασμό, εκτίμηση και σεβασμό στους συμπολίτες τους γιαννιωτοεβραίους. Έτσι ακόμα και σήμερα όταν θέλουν να επικροτήσουν μια σοβαρή εμπορική συναλλαγή ή να είναι αρνητικά κατηγορηματικοί στη σύναψη μιας αμφιλεγόμενης συμφωνίας καλούνται φωναχτά με το μικρό του όνομα τον αξέχαστο γιαννιωτοεβραίο φίλο τους, ο οποίος έλεγε το τάδε ή έκανε το δείνα σε ανάλογες περιπτώσεις.

ΠΗΓΕΣ:

- 1) Περίπτωση στα Γιάννινα, Δημ. Σαλαμάγκα.
- 2) «Οι ισραηλίτες των Ιωαννίνων και ο Σπυρίδων», άρθρο του Χρήστου Γκόγκα στον «Πρωτόνο Λόγο».

[Ο Γιάννης Παπαϊωάννου είναι πολιτικός μηχανικός. Το μελέτημά του έχει δημοσιευθεί στους «Νέους Αγώνες Ηπείρου» στις 4 και 5 Ιουλίου 2001. Φωτογραφίες του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος].

Παλιό εβραϊκό νανούρισμα των Γιαννιωτών

Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, κουνώντας τη σαρμανίτσα (κούνια) με το πόδι, τραγουδούσαν:

«Έλα ύπνε πάρε μου το και σε δύο ώρες φέρε μου το ο πατέρας σου στο μαγαζί σου φιάνει παπουτσάκια κι η μάνα σου στο μαγειριό σου φιάνει καρκανάκια»

Ισαάκ Μπατής
Ιερουσαλήμ

25η Μαρτίου 1944

Η μέρα της εξόντωσης της Ρωμανιώτικης Ισραηλιτικής Κοινότητας των Ιωαννίνων

Του κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΙΟΜΠΟΤΗ

Ιωάννινα, Μάρτιος 1944: Ο εκτοπισμός της Κοινότητας (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

25η Μαρτίου 1944. Είχαμε ακόμη Γερμανική Κατοχή. Ο Ελληνισμός αυτή τη μέρα γιόρταζε τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και τον ξεσηκωμό του γένους μας και την ανάστασή του. Μέρα λαμπρή για τους χριστιανούς. Για τους Εβραίους όμως της πόλης μας η μέρα αυτή είναι σημαδιακή. Αυτή τη μέρα, έτυχε να είναι Σάββατο, έγινε το μεγάλο κακό γι' αυτούς. Μας θύμισε μια φράση από το βιβλίο της Εξόδου που λέει: «Ίνα γη γένηται η φυγή ημών χειμώνος μηδέ Σαββάτω...» (βλ. Φραγκ. Αμπατζούπολου - Ο Άλλος εν διωγμώ - σ. 284 - Εκδ. Θεμέλιο 1998).

Hταν η μοιραία μέρα για τη Ρωμανιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα των Γιαννίνων. Πριν καλά καλά ξημερώσει οι κατακτητές Γερμανοί είχαν ξεχυθεί στις εβραϊκές συνοικίες της πόλης μας, τα «ιβραϊκά», όπως στη «Μεγάλη Ρούγα», στη «Λειβαδιώτη» (Μικρή Ρούγα, κατά το Δ. Σαλαμάγκα, σημερινή οδός Σούτσου), στη συνοικία «Τσουκαλά» (όπου σήμερα οδός Γιωσέφ Ελιγιά, Αρσάκη, Άννης Κομνηνής). Έκει ήταν η καινούργια Συναγωγή και το εβραϊκό σχολείο) και στο κάστρο, όπου έμεναν αρχετές εβραϊκές οικογένειες. Μέσ' τ' άγρια μεσάνυχτα χτυπούσαν τις πόρτες και ειδοποιούσαν τους αγουροδεξυπνημένους και καταρραμμένους εβραίους, να πάρουν ένα μπόγο με τα πιο απαραίτητα και τα χρυσαφικά τους. Οι εξωκαστινοί πήραν διαταγή να συγκεντρωθούν στο μάλο, στην πλατεία Μαρβίλη, οι δε καστρινοί σε ένα χώρο του κάστρου (όπου παλιό στρατ. νοσοκομείο). Τα γερμανικά καμιόνια ήταν έτοιμα με τις μηχανές αναμένες.

Σαν ξημέρωσε για τα καλά, έριχνε μάλιστα και ψιλό χιόνι, αφού συγκέντρωσαν όλους τους Εβραίους τους φόρτωσαν και τους πέρασαν μέσα από την αγορά (ήταν ο μοναδικός δρόμος εξόδου της πόλης προς Θεσσαλία). Εκείνη την ώρα οι Γιαννιώτες πηγαίνοντας στη Μητρόπολη για τη γιορτή του Ευαγγελισμού, αντίκρισαν το φοβερό θέαμα με τρόμο. Στέκονταν α-

μίλητοι στα πεζοδόρια και κοιτούσαν με απορία και πόνο τους συμπολίτες εβραίους, στριμμένους ο ένας πάνω στον άλλο για να μην κρυώνουν. Όταν έβλεπαν κάποιο γνωστό χριστιανό τον παρακαλούσαν λέγοντας: «Αδελφέ να προσέχεις το σπίτι μου».

Λέγεται ότι η διαταγή της εξόντωσης έφτασε στα Γιάννινα την παραμονή, δηλ. στις 24 Μαρτίου, με ένα υδροπλάνο που ήρθε στο λιμανάκι της Σκάλας και από μέσα βγήκε ένας ανώτερος Γερμανός αξιωματικός, ο οποίος κατευθύνθηκε γοήγορα στη Γερμανική Διοίκηση.

Τα καμιόνια απομακρύνθηκαν από την πόλη για το ταξίδι χωρίς γυρισμό, για τα κρεματόρια του Άουσβιτς και του Μπιρκενάου.

Ένα χρόνο γρηγορότερα είχε προηγηθεί η συγκέντρωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης (1943). Και είναι απορίας άξιο πως δεν έγινε γνωστή η τύχη αυτών των Εβραίων ή και αν μαθεύτηκε γιατί οι Εβραίοι των Γιαννίνων παρέμειναν απαθείς. Καμιά προσπάθεια δεν έγινε να εγκαταλείψουν την πόλη και να κρυφτούν. Ποια δύναμη τους αποκοίμισε; Ποιος ήταν ο όρος του γηέτη τους Σαμπεθάι Καμπιλή σ' αυτή την υπόθεση;

Ο τραγικός αφανισμός των Εβραίων των Γιαννίνων ήταν αποτέλεσμα της διπλοπροσωπίας των Γερμανών και μερικών ευκολόπιστων μελών της ηγεσίας της Κοινότητας, οι οποίοι είχαν πείσει τους Γιαννι-

τοεβραίους, ότι εφόσον δεν προκαλούν τους Γερμανούς και εφόσον ικανοποιούν τις απαιτήσεις για χρήματα και αντικείμενα αξίας δεν διατρέχουν κανένα κίνδυνο.

Όμως ανεξάρτητα εάν οι Γιαννιώτες Εβραίοι έ-ριξαν τις ευθύνες στον Καμπιλή, ο πρώτος και μοναδικός υπεύθυνος πρέπει να αναζητηθεί στους δράστες, δηλ. στους αρχιτέκτονες της γενοκτονίας και τους συνεργάτες τους και όχι στα θύματα γράφει ο συγγραφέας Γιάννης Στάρκης. (Βλ. Φραγκ. Αμπατζοπούλου - Γιάννη Στάρκη η «Έξοδος»).

H R. Dalven συμπερασματικά γράφει για την υπεύθυνότητα του Σαμ. Καμπιλή: Άμεση αυτία της απώλειας του 91% των εβραϊκού πληθυσμού των Ιωαννίνων, δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι ήταν η ακούσια προδοσία ενός ισχυρογνώμονα θρησκευτικού γηέτη. (Βλ. Ελ. Κουρμαντζή - «Γιωσέφ Ελιγιά - Σαμπεθάνι Καμπιλή» ανάτυπο από τη «Δωδώνη», τ. KB - 1993).

Εξάλλου και η τύχη του Καμπιλή δεν ήταν διαφορετική από τους υπόλοιπους.

Οδηγήθηκε και αυτός στο Άουσβιτς και εξοντώθηκε στους θαλάμους αερίων μια μέρα μετά την άφιξή του.

Θεωρώ απαραίτητο να παραθέσω και μερικές μαρτυρίες για τη μοιραία εκείνη μέρα. Ο Δημ. Κοράκης στο βιβλίο του «Ιστορίες από τα παλιά Γιάννινα» να πως περιγράφει τη μέρα του χαλασμού, όπως την έζησε ο ίδιος: «... Είδαμε να έρχονται τα γερμανικά αυτοκίνητα με τους Εβραίους φροταμένους σε ανοιχτά και μερικά σκεπασμένα από πάνω με μουσαμά, ενώ το χιόνι έπεφτε... και το κρύο ήταν τσουχτερό... Οι τραγικές φιγούρες αυτών σκόρπισαν τη λύπη και το σπαραγμό στους γειτόνους μου (περιοχή Γηροκομείου) κι ενώ οι γυναίκες μαζί και η μάνα μου ξέσπασαν σε κλάματα και φωνές, οι άντρες κι εμείς τα παιδιά κλαίγαμε σιωπηλά στο θέαμα που αντικρίσαμε... Τα πρόσωπα όλων των Εβραίων ήταν κίτρινα από το κρύο, την ταλαιπωρία και το φόβο.... άλλοι αναμαλλιασμένοι μας χαιρετούσαν και φώναζαν να τους θυμούμαστε... Στα βούβα στόματα όλων μας ανέβαινε ένα μεγάλο ΓΙΑΤΙ;».

Ένας εξωκαστορινός που ήταν τότε έξι χρονών και παρακολούθησε από το μπαλκόνι του σπιτιού του (έβλεπε προς το μώλο) τους συγκεντρωμένους Εβραίους στην πλατεία Μαβίλη μου αφηγήθηκε τα εξής που του έμειναν ανεξίτηλα στη μνήμη του: «Οποιος Εβραίος κατέβαζε το πόδι

κάτω από το πεζοδρόμιο αμέσως έτρεχε ο φρουρός και του το έσπαξε με τον υποκόπανο του όπλου του». Και «όποια χριστιανή πλησίαζε για να παρηγορήσει κάποια φίλη της αμέσως συλλαμβανόταν και μόνο αν τους έδειχνε το σταυρό δηλ. δείγμα ότι ήταν χριστιανή την άφηναν ελεύθερη...». Επίσης, μου είπε και για τους τρεις φίλους του που έπαιζαν μαζί του: 'Οταν τα καμιόνια πέρασαν κάτω από το σπίτι μου και με είδαν στο μπαλκόνι άρχισαν να μου φωνάζουν: «να σκάσεις, θ' αγαλλιάσουμε αυτοκινητάδα...». Οι ανέμελες αυτές παιδικές ψυχές, που να φανταζόντουσαν ότι ήταν η βόλτα που θα τους στοίχιζε τη ζωή τους και δεν θα ξανάβλεπαν πια τα σπίτια τους, τη γειτονιά τους, τους φίλους τους.

Πρώτη στάση η Λάρισα. Μερικοί, δέκα τον αριθμό, κατάφεραν να δραπετεύσουν και να καταφύγουν στις οργανώσεις της αντίστασης. Εκεί (στη Λάρισα) τους έκοψαν τα μαλλιά από τη φίξα και τους πήραν όλα τα χρυσαφικά, που είχαν πάρει μαζί τους. Στη συνέχεια φορτώθηκαν στα τρένα με προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

«Όταν έριξαν τους οκτώ συγγενείς μου στο φούρνο μύριζε σα να ψήνεται κοκορέτσι...» αφηγήθηκε η Εσθήρ Γκανά στην οικονόμο της.

Και «Μας έδιναν πολύ ξύλο... μας έδιναν σαπούνι και πλενόμαστε και να 'ναι μυρωδιά από τους γονέους σου... ξέρεις τι θα πει να καιν τους δικούς σου, να κάνουν σαπούνι και να σου δίνουν να πλένεσαι μ' αυτό; Και να μυρίζει απ' τους γονέους το σαπούνι;...» αφηγήθηκε στο δημοτικό ραδιόφωνο η Χούλα Ιλιασάφ Καμόντου σε συνέντευξη που έδωσε στην κα Άννα Δερέκα.

Η βαρβαρότητα στο μεγαλείο της.

1.850 άτομα (γέροι, νέοι, μικρά παιδιά) εξοντώθηκαν στα γερμανικά στρατόπεδα. Επέστρεψαν 163, σημείο αναγνώρισης ο αριθμός στο χέρι τους. Το Άουσβιτς και το Μπιρκενάου χαραγμένα βαθιά και στην ψυχή τους.

Σήμερα οι Ρωμανιώτες Εβραίοι της «μικρής μας πόλης» μετριούνται στα δάχτυλα. Είναι λιγότεροι από πέντε δεκάδες.

Η πολυάριθμη και ευημερούσα (πριν το Ολοκαύτωμα) Ισραηλιτική Κοινότητα των Γιαννίνων χάθηκε για πάντα.

Μακάρι στο μέλλον να μην επαναληφθούν τέτοιους είδους γενοκτονίες, γιατί ο πλανήτης μας είναι αρκετά μεγάλος και χωράνε όλες οι φυλές.

[Ο Γ. Σιομπότης είναι πρώην εκπαιδευτικός]

Χρονικό αρπαγής των Εβραίων των Ιωαννίνων από Γερμανούς 25 Μαρτίου, ημέρα Σάββατο, 1944

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΑΥΤΟΠΤΗ ΜΑΡΤΥΡΑ

Α πό 4ης πρωί εκύκλωσαν Εβραίοι [αίοντες] μέχρι ορφανοτοδοφείο και οδό Μητρόπολης. Αφού προσεκάλεσαν διοικητάς, αξιωματ. χωρ. και Τμ. Ασφ. και ανεκοίνωσαν απόφασιν 3η πρωινήν.

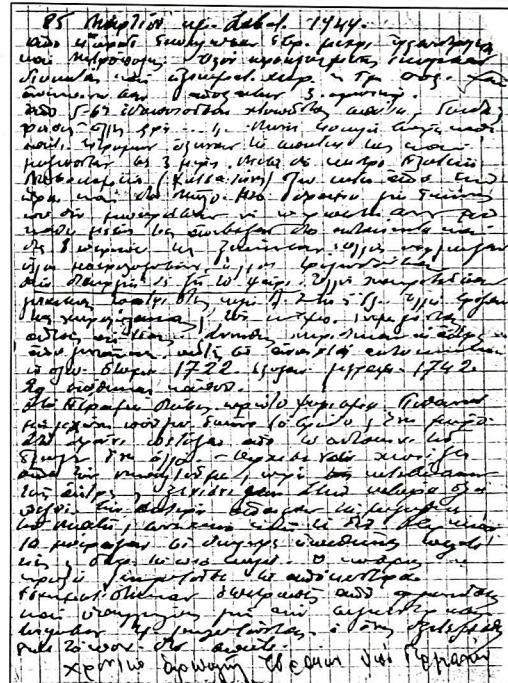
Από 5 - 6η ειδοποίησαν χτυπώντας σπίτια, κιδα? (??) φασις άλλες εβ??...ις? ??? 40 κιλά βάρος κάθε σπίτι. Έντρομοι άφηναν τα σπίτια τους και μαζεύονταν σε 3 μέρη. Μέσα στο κάστρο, Πλατεία Νοσοκομείου (Κατσαντώνη), έξω κάτω από την ώρα [Σημ. συντ.: Το ζολόι του Κάστρου] και στο Μώλο (Σημ. συντ.: στη λίμνη).

Μέσ' στο δρόμο τις γυναίκες που δεν μπόρεσαν να περιπατήσουν με κάθε μέσο τις ανέβαζαν στα αυτοκίνητα και στις 8 περίπου τις ξεκίνησαν. Άλλες έκλαιγαν, άλλες μοιρολογούσαν, άλλες τραγουδώντας «Στη στεργιά δε ξη το ψάρι». Άλλες χαιρετούσαν γυναίκες, πατριότες. Άλλες βρίζαν τους χωροφύλακες, τον κόσμο νομίζοντας αυτούς αιτίους. Συνήθως χωρίστηκαν οι άντρες από γυναίκες, αυτές σε ανοιχτά αυτοκίνητα εν όλω άτομα 1722 έφυγαν. Απογραφή 1742, 20 σώθηκαν κάπου.

Στο Πέραμα στάσις. Πρώτο ψήφισμα. Πέθανε μια λεχώνα που γέννησε εκείνο το βράδυ και ένα μικρό.

Στο Στρούνι πέταξαν από το αυτοκίνητο γιατί έκλαιγε ένα άλλο. Άρχισε να χιονίζει από την Μπαλντούμα, (πιο) πέρα κατέβασαν τους άντρες ξεχιόνισαν. Στην Κατάρα όλοι πέζοι.

Την Δευτέρα άνοιξαν το μαγαζί του Μπατή, συνέχεια και τα άλλα τα μοίραζαν σε διάφορες αποθήκες πολιτικές

και διέρ. [εαν] τα πιο καλά. Ο κόσμος κρυφά λεηλατούσε τα απόκεντρα. Εσχηματιστηκαν επιτοπές από οργανώσεις και υπαλλήλους για τη συγκέντρωση [των Εβραίων]. Συνέλαβαν 4 λεηλατούντες, ο ένας εξετέλεσθη επί τόπου στο σπίτι.

[Μαρτυρία του Κώστα Παπαγεωργίου του Αποστόλου (1912 - 1958), διακόλου από τα Γιάννενα. Μέλος της Εθνικής Αλληλεγγύης και συνεργάτης του Λέανδρου Βρανούση στην έκδοση του «Αγωνιστή» των Ιωαννίνων και της Εντυχίας Ποινίτου. Αποτελεί το χειρόγραφο σκελετό για άρθρο στον «Αγωνιστή» γι' αυτό και δεν διαβάζονται διλες οι λέξεις. Λόγω της σπανιότητας της συγκεκριμένης εφημερίδας δεν γνωρίζουμε αν δημοσεύτηκε και σε ποια μορφή. Άρθρο διαμαρτυρίας για τη συγκέντρωση των εβραϊκού πληθυσμού δημοσιεύτηκε στον «Αγωνιστή» στο αμέσως επόμενο τεύχος μετά την 25η Μαρτίου 1944.]

Η είσοδος του πρώην Γηροκομείου Ιωαννίνων όπως είναι σήμερα.

Το καταστατικό του Εβραϊκού Γηροκομείου Ιωαννίνων

Του κ. ΡΑΦ. Α. ΦΡΕΖΗ

Την περίοδο του 1930, υπήρχαν στην Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, μερικοί μοναχικοί ηλικιαμένοι, άποδοι και ανήμποροι. Με πρωτοβουλία του Λέων Μάτσα και άλλων εβραίων φιλανθρώπων, συστήθηκε το 1931 ο Σύλλογος «Μιζκάβ Λαντάχ» / Προστασία πτωχών / με σκοπό να τους προσφέρει άσυλο, με τη δημιουργία Γηροκομείου.

Οιεσούα / Μποχώρ / Σολομών Ιακώβ με τη γυναίκα του, που είχαν φύγει από τα Γιάννενα ως μετανάστες στην Αμερική, όπου απόκτησαν μεγάλη περιουσία, όταν επέστρεψαν την εποχή εκείνη στη γενέτειρά τους, δώρησαν ένα ποσό 10.000 δολαρίων προκειμένου να γίνει το εβραϊκό Γηροκομείο, το οποίο προς τιμήν του ονομάστηκε «Οίκος Ευγηρίας - Μπεθ Γεσουά Βεραχέβ». Το κτίριο βρίσκονταν κοντά στη λίμνη και φιλοξενούσε άπορους γέροντες, ηλικίας άνω των 66 ετών. Η εισαγωγή τους στο Ίδρυμα γίνόταν με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του. Οι γέροντες έπρεπε να είναι κάτοικοι Ιωαννίνων και μέλη της Κοινότητας.

Όταν τα οικονομικά του Ιδρύματος επέτρεπαν,

φιλοξενούσε και γυναίκες ή και γέροντες έχοντες δυνατότητα πληρωμής.

Σύμφωνα με το καταστατικό, εξ αρχής προβλεπόταν ότι η λειτουργία του Γηροκομείου θα ήταν σύμφωνη με την εβραϊκή θρησκεία, δηλ. θα τηρείτο η αργία του Σαββάτου και των εορτών, η δε τροφή θα ήταν αποκλειστικά «κόσερ».

Μέλη του Σωματείου γίνονταν δεκτά άτομα αμφιστέων των φύλων, ηλικίας άνω των 16 ετών, τα οποία κατέβαλλαν ετήσια συνδρομή δρχ. 0,50. Από τα κυριότερα άρθρα του καταστατικού, αναφέρουμε περιληπτικά ότι «Δικαίωμα ψήφου για την εκλογή Διοίκησης του Ιδρύματος, είχαν τα μέλη ηλικίας άνω των 17 ετών και τα οποία δεν θα όφειλαν συνδρομές».

Η εκλογή της Διοίκησης γινόταν ανά τριετία από την ολομέλεια και ήταν επταμελής, είχε δε την αποκλειστική ευθύνη της διεύθυνσης. Η Γεν. Συνέλευση των μελών, πραγματοποιείτο κάθε χρόνο, ύστερα από πρόσκληση του προέδρου, προκειμένου να εγκρίνει τον προϋπολογισμό του επομένου χρόνου. Τα μέλη της Διοίκησης ήταν άμισθα, επιφορτισμένα για την εφαρμογή του κανονισμού και την προστασία των συμφερόντων του Γηροκομείου. Η τυχόν υπέρβαση του προϋπολογισμού στις δαπάνες ή του αριθμού των περιθαλπομένων - σε έκτακτες περιπτώσεις, θα έπρεπε να είναι αιτιολογημένες με σχετική έκθεση της Διοίκησης και ύστερα από έγκριση της Γεν. Συνέλευσης. Η Διοίκηση επίσης είχε το δικαίωμα να διορίζει το προσωπικό και να καθορίζει το μισθολόγιό του.

Υπεύθυνοι για την εκτέλεση όλων των αποφάσεων ήταν ο πρόεδρος και ο γεν. γραμματέας, οι οποίοι προσυπέγραφαν τα σχετικά εντάλματα πληρωμής και τη σχετική αλληλογραφία.

Για την καλή λειτουργία του Ιδρύματος το Διοικητικό Συμβούλιο διόριζε Επόπτη, για χρονικό διάστημα - τουλάχιστον - ενός μηνός, ο οποίος καθόριζε το εβδομαδιαίο διαιτολόγιο και επέβλεπε δύο φορές την εβδομάδα, την καθαρότητα, την τάξη και το έργο του προσωπικού. Ο Επόπτης ενημερώνετο από τον Επιστάτη για την κατάσταση υγείας, τη συμπεριφορά των γερόντων καθώς και για την ποιότητα του φαγητού.

Κανένα μέλος της Διοίκησης δεν είχε δικαίωμα μονομερών αποφάσεων και όπως αναφέρεται στο καταστατικό, «τυχόν αμέλεια ή διαγωγή ασυμβίβαστη με τη θέση κάθε μέλους της Επιτροπής, θα απαλλάσσονται των καθηκόντων του και θα αντικαθίστατο από τον αναπληρωματικό».

Η Επιτροπή ήταν υποχρεωμένη να διατηρεί βιβλία σκευών και επίπλων, υματισμού - υποδημάτων, κλινοσκεπασμάτων ως και βιβλία αγοράς τροφίμων και αποθήκης.

Οι πόροι του Γηροκομείου προέρχονταν από τις συνδρομές των μελών, τις επιχορηγήσεις της Κοινότητας, τις δωρεές στη Συναγωγή, τα ποσά από εράνους καθώς και παροχές από δωρητές και ευεργέτες.

«Δωρητής» / μεν Μαχαζίκ /, ονομάζετο ο προσφέρων ποσόν δρχ. 500, ευεργέτης ο προσφέρων άνω των 5.000 δρχ. και μεγάλος ευεργέτης άνω των 10.000

δρχ. Τα ονόματα των ευεργετών και δωρητών καταχωριζόντο σε ειδικό βιβλίο, των δε μεγάλων ευεργετών αναγράφονταν με χρυσά γράμματα σε εμφανές σημείο του Γηροκομείου. Η Επιτροπή μετά την αποδοχή της δωρεάς, με απόφαση που καταχωρείτο στα Πρακτικά, καθόριζε τις μεταθανάτιες τιμές και τα μνημόσυνα των δωρητών.

Τέλος, το καταστατικό προέβλεπε ότι σε περίπτωση διάλυσης του Συλλόγου, - ύστερα από απόφαση των 3/4 των μελών της Γεν. Συνέλευσης - παρόντων των 3/4 των μελών, η περιουσία του θα περιήρχετο στην Κοινότητα προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για φιλανθρωπικούς σκοπούς που θα καθόριζε η ολομέλεια της Συνέλευσης.

Το καταστατικό περιελάμβανε 39 συνολικά άρθρα και εγκρίθηκε από την ολομέλεια στις 24 Μαΐου 1931.

Στη διάρκεια της Κατοχής, η Διοίκηση του Γηροκομείου ήταν πενταμελής και αποτελείτο από τα ίδια πρόσωπα που ήταν στο Διοικητικό Συμβούλιο της Κοινότητος, που όπως αναφέρεται ήταν ο Δρ. Μωρίς Κοφίνας πρόεδρος, Σαμπετάϊ Καμπελής αντιπρόεδρος, Ιωσήφ Μερχάδο ταμίας και μέλη οι Σέμιος Κοέν και Δρ. Ερρίκος Λεβής.

Κατά το ναζιστικό διωγμό συνελήφθησαν όλοι οι εβραίοι των Ιωαννίνων, στις 25/3/1944 (μεταξύ των οπίων και το ζεύγος Ιεσούνα Σολομών Ιακώβη), οι περισσότεροι των οποίων εξοντώθηκαν στα χιτλερικά στρατόπεδα. Όταν στις 25/5/1946 επισκέφθηκε την Κοινότητα εκ μέρους του ΚΙΣ ο Κανάρης Κωνσταντίνης προκειμένου να διαπιστώσει την κατάσταση και τις ανάγκες της, σε γραπτή αναφορά του έγραψε: «Το κτίριο του Γηροκομείου ήταν επιταγμένο από το Ελληνικό Δημόσιο και στέγαζε το Τμήμα Ασφαλείας και Αγορανομίας». Διαπίστωνε ότι ήταν σε καλή κατάσταση, και συνέστησε στο Συμβούλιο της Κοινότητας όπως κάνει ενέργειες προς τις Αρχές για την άρση της επίταξης, προκειμένου να στεγασθούν στο μεν ισόγειο τα γραφεία της Κοινότητας (στην Κατοχή χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς ως γραφείο απογραφής των εβραίων) στο δε πρώτο όροφο να στεγασθούν 40 εβραίες κοπέλες που ήταν απροστάτευτες.

Το κτίριο έπαψε από τότε να εξυπηρετεί τους σκοπούς των ιδρυτών του. Έφτασε όμως ως τις μέρες μας για να θυμίζει την αλληλεγγύη και τη φιλανθρωπία των εβραίων της ιστορικής αυτής Ρωμιανιώτικης Κοινότητας.

Η διαμαρτυρία του Εβραίου στην ελληνική γλώσσα

Τα θεατρικά του Μάνθου Κρίσπη

Της Καθηγήτριας κας ΡΕΝΑΣ ΜΟΛΧΟ

Οι Ελληνες Εβραίοι συχνά κατηγορήθηκαν για την ανεπάρκειά τους στην ελληνική γλώσσα σε σημείο που να θεωρείται και η κύρια αιτία για το υψηλό ποσοστό των θυμάτων στην περίοδο της Κατοχής¹. Σε περίπτωση που αυτό ευσταθούσε, θα έπρεπε να είχαν διασωθεί όλοι οι ελληνόφωνοι εβραίοι ή τουλάχιστον οι Ρωμιανιότες² που παρά ταύτα εξαλείφθηκαν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων.

Ενας απ' αυτούς είναι ο Μάνθος Κρίσπης που ως μαθητής και φοιτητής στην ίδια περίοδο είχε την τύχη να διασωθεί χάρη στη φιλοξενία της διευθύντριας του Γραφείου Τουρισμού στην Αθήνα, κ. Σισμάνη. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι δεν κινδύνεψε,

ιδιαίτερα όταν μερικοί από τους ίδιους τους συμμαθητές του τον κατέδωσαν στην Γκεστάπο.

Μεταπολεμικά, επαγγελματίας πλέον μεταφραστής³ και διερμηνέας του υπουργείου Εξωτερικών, ο Μάνθος Κρίσπης επέλεξε τη μητρική του γλώσσα για να καταγράψει την κατοχική του δοκιμασία. Σε τρία θεατρικά έργα, που παρουσιάστηκαν καταρχήν στην Αθήνα και κατόπιν στο εξωτερικό, κατά τη δεκαετία του 1960, θέτει καιρία ζητήματα για την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας στην κατοχική αλλά και μετακατοχική περίοδο, που περιέργως διατυπώνονται πρώτη φορά στον έντεχνο ελληνικό λόγο⁴.

«Τα Καπέλλα»

Το πρώτο του έργο με τίτλο *Τα καπέλλα παίχτηκε στις 15 Ιανουαρίου 1960 μαζί με δύο άλλα μονόπρακτα των πρωτοεμφανιζόμενων τότε συγγραφέων Β. Ζιώγαδ και Θ. Κωσταβάρα, στο θέατρο Φωτοπούλου, από τη «Δωδεκάτη Αυλαία» με σκηνοθεσία Λυκ. Καλλέργη⁵.*

Η υπόθεση εκτυλίσσεται στο λιτό δωμάτιο του Στέφανου, ενός νέου 18 ετών, που ζει εκεί συντροφιά με τη σκακιέρα του και την εφημερίδα του. Το άλλο πρόσωπο του έργου είναι η αγαπημένη του Στέφανου, η 17χρονη Χριστίνα, που εμφανίζεται φορώντας ένα πράσινο μπερέ.

Το έργο ανοίγει με την επίσκεψη της Χριστίνας στο δωμάτιο του Στέφανου και τις μεταξύ τους τρυφερές κυρβέντες που δίνουν και τον τόνο της ατμόσφαιρας. Το πρώτο ζήτημα που τίθεται μεταξύ των δύο νέων,

καθώς η συζήτηση μεταφέρεται στην αξιολόγηση ορισμένων κοινών φύλων, είναι αν είναι σωστό να εμπαίζεται κάποιος, επειδή έχει ένα φυσικό ελάττωμα. Και των δύο η απάντηση είναι αρνητική, ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή που διαπιστώνεται ότι ορισμένα από αυτά τα «ελαττώματα», όπως για παράδειγμα ο αλλοιθωρισμός της Χριστίνας, μπορούν είτε να διορθωθούν είτε ακόμη και να γοητεύουν. Αργότερα, ίσως να ξεκαθαρίσει η ανάγκη του συγκεκριμένου συμβολισμού⁶. Το επόμενο, προς ώρας, ακατανόητο ζήτημα που σχολιάζει ο Στέφανος είναι η αμηχανία του να λύσει ένα σκακιστικό πρόβλημα, καθώς όποια κίνηση και να έχανε στο ταμπλά, όταν έπαιζε πριν εμφανιστεί η Χριστίνα και μολονότι ήταν αποφασισμένος να βρει λύση, πάντα έχανε. Εχουμε να κάνουμε με έναν ήρωα-αντιήρωα, που κερδίζει αμέσως τη συμπάθεια και επομένως την προσοχή των θεατών, όχι μόνο γιατί είναι νέος, έ-

Ἐνπνος καὶ τρυφερός, αλλά καὶ ειλικρινῆς ακόμη καὶ μεκόστος να έχει τον θαυμασμό της χαλής του.

Σ' αυτό ακοιβώσ το σημείο εισάγεται ο προβληματι-
σμός του συγγραφέα : Οι δύο νέοι ζουν σε μια κοινωνία
που αποτελείται από δύο οιμάδες ατόμων. Αναγνωρι-
στικό έμβλημα της κάθε οιμάδας είναι ένα χαρακτηρι-
στικό καπέλλο που φορούν όλοι υποχρεωτικά από τη
στιγμή που συμπληρώνουν τα 17 τους χρόνια, δηλαδή οι
ενήλικες. Οσοι παραβιάζουν τον κανόνα, ακόμη και τη
νύχτα όταν κοιμούνται, εκτελούνται δια ντουφεκισμού.
Στη συγκεκριμένη περίπτωση η οιμάδα που κατέχει την
εξουσία φορεί μπερέ όπως η Χριστίνα, ενώ η άλλη, η πε-
ριθωριοποιημένη, στην οποία ανήκει ο Στέφανος, φορεί
τραγιάσκα. Αν και ο νόμος επιτρέπει τους πολίτες να
αλλάζουν καπέλλο, επίσημα,
θεωρείται αθέμιτο οι δύο ο-
μάδες να συναναστρέφονται η
μία την άλλη.

Η Χριστίνα δυσφορεί καθώς αποκαλύπτει στον Στέφανο ότι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν μπόρεσε να τον προσκαλέσει στην τελετή της ενηλικίωσής της την προηγούμενη μέρα. Ο Στέφανος εξοργίζεται και βγάζοντας το καπέλλο του ξεσπά: - «Να πάρει η οργή τι σου κάνει ένα παλιοκαπέλλο». Ο τρόμος που εκδηλώνει τη στιγμή αυτή η Χριστίνα και τα παραδείγματα περιπτώσεων ντουφεκισμού που αναφέρει για να συνετίσει τον Στέφανο να ξαναφορέσει το καπέλλο του, μας μεταφέρουν όλη την ένταση που επικρατούσε στην περίοδο της γερμανικής κατοχής. Τότε, που κανείς δεν μπορούσε να κυριοφορήσει χωρίς ταυτότητα.

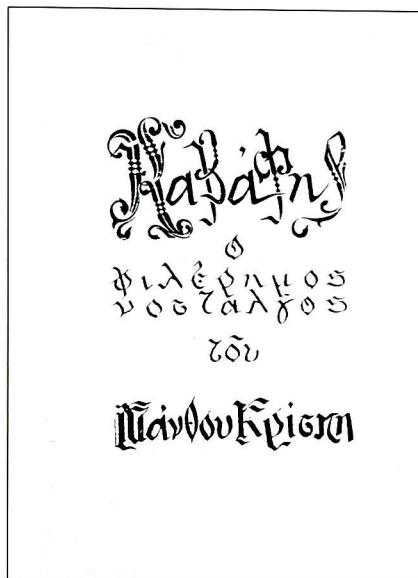
Εκτός από την προφανή διάκριση σε αστούς και προλεταρίους που συμβολίζουν το μπερέ και η τραγιάσκα⁸, παρατηρούμε ότι ο Μάνθος Κρίσπης χρησιμοποιεί το καπέλλο σκόπιμα ως σύμβολο ταυτότητας όχι τόσο πολιτικής, όσο πολιτισμικής. Πιο συγκεκριμένα *Ta καπέλλα* του παραπέμπουν στην κατάσταση των Εβραίων στον Μεσαίωνα και ειδικότερα μετά τη Δ' Σύνοδο του Λατερανού, το 1215, όταν ολοκληρώθηκε ο κοινωνικός τους διαχωρισμός από τους χριστιανούς με την υποχρεωτική περιβολή ενός χαρακτηριστικού συμβόλου που συνήθως ήταν ένα περίεργο έως και γελοίο καπέλλο⁹. Ο συγγραφέας δε συγχέει τυχαία την τρα-

γιάσκα του 20ού αιώνα με το εβραϊκό καπέλο του Μεσαίωνα στη Δύση. Με τον συσχετισμό των σκοταδι-στικών μεθόδων και προσχημάτων της περιόδου αυτής, και της δικής του, καταγγέλλει την απροκάλυπτη επανάληψη των διακρίσεων που εφαρμόζονται σε όλες τις εποχές και για όλες τις κοινωνικές ομάδες και ειδικά προς τους Εβραίους. 'Αλλωστε η τύχη του αριστερού στην Ελλάδα, κατά την Κατοχή αλλά και μετά την Απελευθέρωση, διέφερε σημαντικά από αυτήν του Εβραίου στην περίοδο της Κατοχής.

Τι προτείνει λοιπόν ο Κρίσπης; Στη συζήτηση που ακολουθεί οι δύο νέοι συμφωνούν ότι αυτούς δεν τους πειράζει που δεν φορούν τα ίδια καπέλλα. Πρέπει όμως να βρουν έναν τρόπο για να είναι μαζί. Ο Στέφανος αποδράπτει την πρόταση της Χριστίνας να αλλάξει το καπέλλο του. Αν και ξέρει πως ο νόμος το επιτρέπει, θεωρεί ότι κάτι τέτοιο είναι θέμα συνείδησης. Και γι' αυτόν ακόμη όπως λέει - «...το καπέλλο δεν είναι ένα απλό πανί: είναι μία σημαία» και δεν μπορεί να γυρνάει με μπερδέ σε μέρη που τον γνωρίζουν ακόμη και οι πέτρες και να ακούει - «Κοιτάξτε τον, ...αυτός μασκαρεύτηκε» - «Δεν θέλω να γίνω μασκαράς», δηλώνει χαρακτηριστικά. Ούτε δέχεται να διαφύγουν μαζί σε άλλα μέρη, όπου δεν τους γνωρίζει κανείς, γιατί - «όπου και να πας, παντού θα βρεις τραγιάσκες και μπερδές

και ρεπούπλικες και ημιψήφλα». Αλλά και η Χριστίνα πολύ σύντομα θα παραδεχθεί ότι και η ίδια δεν μπορεί να αλλάξει το μπερέ της, - «...τον αγαπώ το μπερέ μου. Από παιδί έχω συντήσει στην ιδέα του» και παρακάτω «Δεν μπορώ να τ' αλλάξω». Μέσα από αυτήν την αντιστροφή ο Κρίστης επισημαίνει την ομοιότητα μες τη διαφορετικότητα, μια ιδέα στην οποία επανέρχεται σε όλα του τα έργα με πολλά παραδείγματα. Πάνω σ' αυτό ο Στέφανος επικαλείται την ισότητα των ανθρώπων «Τι ωραία θά' ταν Χριστίνα, να φορούσαμε όλοι τα ίδια καπέλλα», να είμαστε δηλαδή όλοι ίσοι. Αλλωστε - «...άλλοτε οι άνθρωποι χωρίζονταν από ένα σωρό πράγματα: τώρα μόνο το σχήμα των καπέλων τους χωρίζει».

Η ένταση κλιμακώνεται όταν λύγους μήνες αργότερα η Χριστίνα τρέχει μες τη νύχτα να ειδοποιήσει τον

Στέφανο να φύγει για να σωθεί. Στη δεύτερη αυτή σκηνή τα καπέλλα τους έχουν μεγαλώσει. Ο Στέφανος νυσταγμένος δεν καταλαβαίνει τι συμβαίνει όταν μαθαίνει ότι κινδυνεύει να συλληφθεί από την αστυνομία - «Γιατί, τι έκανα;» τη ρωτάει, αλλά και η φίλη του δεν έχει τι να του απαντήσει. Καθώς αισθάνεται αθώος, ο Στέφανος δεν καταλαβαίνει γιατί πρέπει να φύγει να κρυφτεί μόνο γιατί φράγει διαφορετικό καπέλλο. Οπως και οι πεισσότεροι εβδαίοι, δεν έχει πού να πάει και αρνείται να φύγει από το σπίτι του σαν κλέφτης και να αφήσει τους γέροντες του μόνους. Ούτε και δέχεται να φρέσει προσωρινά το μπερέ που του έχει φέρει η Χριστίνα για να τον βιωθήσει, μια που όπως του λέει μόνον όσοι φράγιαν μπερέ είναι ελεύθεροι. Πάνω που η Χριστίνα κοντεύει να τον πείσει και του φράγιανένει μπερέ, αυτός επαναστατεί, και ξαναφράγιανένει το κασκέτο του. Το θεωρεί ατιμία, του είναι αδύνατον να το κάνει, γιατί όπως λέει, οι γονείς του έχουν δώσει τη ζωή τους ολόκληρη για τις τραγιάσκες, που είναι και το αρχαιότερο καπέλλο άλλωστε, πώς λοιπόν να τους προδώσει; «Οι πατεράδες μας πίστεψαν πολύ στα καπέλλα». Ευτυχώς, που δεν σκέφτονταν έτσι όλοι οι Εβδαίοι στην Κατοχή και κατάφεραν μερικούς και σώματα να εξασφαλίζονται χριστιανικές ταυτότητες. Πάντως, ο συγγραφέας που το γνωρίζει επιλέγει έναν ηρωϊκό Στέφανο, που επειδή στο τέλος συλλαμβάνεται με την τραγιάσκα, δεν προδίδει τον εαυτό του και κερδίζει τη συμπάθεια του κάτινού.

Εναν χρόνο αργότερα, όσο ακοιβώς διάλογεσε η γεομανική κατοχή στην Αθήνα, τα πράγματα έχουν αλλάξει. Ο συγγραφέας περιγράφει το παραλήρημα του κόσμου την ημέρα της Απελευθέρωσης και τη χαρά που επικρατεί για την ανατροπή των κατακτητών και των συνεργατών τους «Κάτω το μπερέ»- «Ζήτω το κασκέτο». Η Χριστίνα πάει να υποδεχθεί τον Στέφανο στο σπίτι του και όταν συναντιούνται τα καπέλλα τους έχουν μεγαλώσει τόσο πολύ που συγκρούονται και δεν μπορούν να πλησιάσουν ο ένας τον άλλο. Η Χριστίνα και η οικογένειά της, που είχαν βιωθήσει τους γονείς του Στέφανου όσο αυτός έλειπε, αναζητούν τώρα που είναι αυτός στα πράγματα την υποστήριξη του. Το ζήτημα της διαφορετικότητας μέσω των καπέλλων ξανατίθεται, μόνο που τώρα ο Στέφανος εμφανίζεται πολύ πιο πικρόχολος. Μετά την εμπειρία του στη φυλακή έχει αντιληφθεί πως τα λόγια δεν αρκούν και ότι κάθε πολιτική αλλαγή «θέλει αίμα», δηλαδή αγώνα. Η Χριστίνα προσπαθεί να απαλύνει τον πόνο του Στέφανου, θέλει, λέει, να τον κάνει να ξεχάσει τις ταλαιπωρίες, επιθυμεί πια να φράγιαν το ίδιο καπέλλο και είναι έτοιμη να αλλάξει το δικό της. Ο νέος όμως έχει πλέον καταλήξει και της δηλώνει απερί-

φραστα -«Δεν θα αλλάξεις καπέλλο, Χριστίνα! Διότι, όπως εξηγείται, «...η ουσία δεν είναι αν φροδούν το ίδιο καπέλλο, αλλά το ότι είναι αναγκασμένο να φροδούν ένα καπέλλο» και δίνοντας πρώτος το παφάδειγμα προτείνει ότι η μόνη λύση για την ανθρωπότητα είναι να βγάλουν όλοι τα καπέλλα. Να καταργηθούν δηλαδή τα αναγνωριστικά σύμβολα της διαφοράς. Διότι αν τα ένσημα της ετερότητας πάψουν να είναι αναγνωρίσιμα, αν γι' αυτό η ετερότητα θα είναι αποδεκτή και δεδομένη, και όχι θέμα προς διαπραγμάτευση, τότε μόνο θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την αλλαγή των αξιών που αναδεικνύουν τις κοινές ανάγκες των ανθρώπων και τη ζωή τους. Με αυτά θεωρώ ότι η πρόταση του Κρίσπη είναι εξαιρετικά επίκαιρη και, αναγκαστικά, ο ίδιος πρωτοποριακός για την εποχή του.

«Ου θνήξεις εν πολέμῳ»

Π αράδειγμα της παραπάνω θέσης αποτελεί η κωμωδία του *Ου θνήξεις εν πολέμῳ* που γράφτηκε το 1960. Το έργο, που είναι και το μεγαλύτερο από τα τρία δημοσιευμένα στον ίδιο τόμο, είχε εγκριθεί το 1964 για να παιχτεί στην Πειραιατική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου. Επειδή όμως αυτό δεν πραγματοποιήθηκε ως την επιβολή της δικτατορίας του 1967, ο συγγραφέας με την ευαισθησία που τον διέκρινε, το απέσυρε και εγκατέλειψε τότε για πάντα την Ελλάδα των «Ελλήνων Χριστιανών», δηλαδή της Χούντας. Λίγα λόγια μόνο για την υπόθεση μια και το θέμα του δεν εμπίπτει στα όρια της παρούσας μελέτης.

Το έργο διαδραματίζεται στα 272 π.Χ., όταν κατά τη διεξαγωγή πολέμου μεταξύ της Σπάρτης και της Ηπείρου, δύο στρατιώτες των αντιπάλων στρατοπέδων, που έχουν αποφασίσει να λιποτακτήσουν, συναντιούνται και συζητούν. Μετά από φρασσοειδής διαξιφισμούς και τραγελαφικά ευτρόπελα, όπως π.χ. την πρόταση του ενός για θελοντική αιχμαλωσία κ.ά. ευρημάτα που απομυθοποιούν τους εκατέρωθεν πατριωτισμούς, οι δύο στρατιώτες των εχθρικών στρατοπέδων ενώνονται, καθώς συμφωνούν ότι η ζωή προέχει κάθε πολιτικού ιδεολογήματος που χρησιμεύει ως πρόσχημα για πόλεμο. Αν και η επιλογή των στρατοπέδων και των διαλόγων είναι τέτοια που παραπέμπει στον παραλογισμό του ελληνικού εμφυλίου, πρόκειται και γενικότερα για πειστική αντιπολεμική πρόταση.

«Ο μισός βασιλιάς»

Tο τρίτο και τελευταίο έργο με τον τίτλο *Ο μισός βασιλιάς* είναι κατά τη γνώμη μου το πιο ενδιαφέρον. Στην Αθήνα πρωτοπαρουσιάστηκε μαζί με

άλλα τρία μιούπρωακτα¹⁰ στις 25 Απριλίου του 1963 από το «Πειραιατικό Θέατρο Τσέπης» και τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς παρουσιάστηκε στην Αμερική, στο Tufts Theatre του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, σε μετάφραση και σκηνοθεσία του Νάσου Αναγνωστόπουλου.

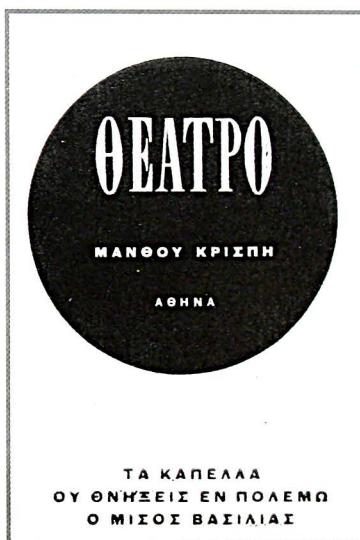
Ο μιούς βασιλιάς είναι το έργο στο οποίο για πρώτη φορά ο συγγραφέας αποκαλύπτει ξεκάθαρα την εβραϊκή του ταυτότητα. Στο έργο παρακολουθούμε το δράμα ενός εβραίου καταστηματάρχη ειδικευμένου στα σετ σκακιών, που τον πολιορκούν ολόενα και στενότερα τρεις γκάγκστερ, βλέπε γκεσταπίτες, δηλαδή οι συμμαθήτες του Κρίσπη, ώσπου στο τέλος τον συλλαμβάνουν. Αν όμως η υπόθεση δεν είναι παρά μια κλασική εβραϊκή ιστορία της περιόδου, αυτό που ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο τρόπος που ο ελληνοεβραίος Κρίσπης βιώνει την προσωπική του δοκιμασία. Παρατηρούμε τη δυσκολία του πρωταγωνιστή Αρη ή Αράρων να αποκαλύψει, ακόμη και στην αγαπημένη του Μίκα που τον λατρεύει, την πραγματική του ταυτότητα. Πώς ένα τμήμα της κοινωνίας, που αντιποσωπεύεται από έναν κοινό τους φίλο, μισεί και καταγγέλλει τους διωκόμενους Εβραίους που, όπως ο Αρης, αναγκάζονται να προσποιούνται τους χριστιανούς. Πώς δικαιολογείται η προδοσία και πώς μεταβιβάζεται η ενοχή αυτού του αδικαιολόγητου μίσους στα ίδια τα θύματα με τη συκοφαντία του συμπλέγματος καταδίωξης και της τρέλας ή επειδή ισχυρίζονται ότι δήθεν όλοι τους κυνηγάνε και τους παρακολουθούν. Ο Κρίσπης σκιαγραφεί τις άμυνες που αναπτύσσει ο Αρης κάτω από αυτές τις συνθήκες και που διαπλάθουν τον χαρακτήρα του μειονοτικού Εβραίου: - «Εμένα δεν μ' αρέσει να τσακώνομαι. Δε θέλω να μπλέκω σε φασαρίες, να με προσέχει ο κόσμος - δεν τα μπορώ αυτά. Μ' αρέσει να κάθομαι ήσυχος στη γωνιά μου, νά' χω το μαγαζί μου καθαρό και συγχριμένο ...και καμιά φορά να βγάινω με κανένα φίλο να πάμε στην ταβέρνα ή στον κινηματογράφο». Τι είναι όμως αυτό που έλκει τη Μίκα στον Αρη τόσο, ώστε να αποστασιοποιείται και να δηλώνει: - «Εμένα μου αρέσουν οι άντρες να είναι αφοσιωμένοι στη δουλειά τους - στη ζωγραφική τους, στο μαγαζί τους. Αντρες χωρίς ενδιαφέροντα δεν μου λένε τίποτα -

κι ας είναι κούκλοι...». Μές από τον συγκεκριμένο διάλογο αυτοκριτικής και ανάδειξης των προτερημάτων του ήρωα, ο Κρίσπης κατορθώνει να δημιουργήσει αυθεντικούς και πολύπλευρους χαρακτήρες, που ανατρέπουν τα στερεότυπα.

Πρέπει όμως να πει και τον πόνο του, να διατυπώσει το πρόβλημά του, αλλοιώς η γραφή δε θα είχε νόημα. Στη δεύτερη σκηνή του έργου ο Αρης δείχνει στη Μίκα, που τον επισκέπτεται στο μαγαζί του, το τελευταίο εύημά του: ένα σπάνιο φιλντισένιο σκάλι: για το οποίο έχει βρει ένα κουτί πολυτελείας, μόνο που καθώς αυτό δεν ήταν το δικό του ο «λευκός βασιλιάς» δεν χωρούσε μέσα ολόκληρος, ούτε ίσια, ούτε πλάγια. Ο Αρης τότε αναγκάστηκε να τον ξεβιδώσει και έβαλε το άλλο μισό του βασιλιά σε ένα μεγάλο κουτί μαζί με ένα τάβλι στο υπόγειο, αφού πρώτα έγραψε ένα σημείωμα με το οποίο εξηγεί και παραπέμπει στη λύση που έδωσε. Τι εξυπηρετεί όμως αυτό το γραπτό σημείωμα, γιατί ο συγγραφέας-ήρωας προβλέπει την απουσία του;

Πάνω εκεί εμφανίζονται οι τρεις ομοιόμορφοι ανέκφραστοι μπρεχτικοί γκάγκστερ που σχολίαζουν την ενέργεια του Αρη σε παρελθόντα χρόνο, και σαν να είχε ήδη πεθάνει, διαβάζουν εν χορώ έναν επικήδειο λόγο μέσα από την εφημερίδα με την οποία τον κατασκοπεύουν -«Αγαπούσε την τάξη», -«λάτρευε την τάξη», -«τ' όνειρό του ήταν η τάξη». Η Μίκα διαπιστώνει τότε ότι όντως ο Αρης παρακολουθείται και τον ωτάει για να βεβαιωθεί -«τι είν' αυτό, Αρη!»; ...και γιατί μπαίνουν στο μαγαζί του χωρίς την άδειά του. Τότε ο

Αρης διστακτικά όσο και σαρκαστικά της ανακοινώνει πως είναι «οι πελάτες του» και πως γνωρίζονται «...από παιδιά με τους κυρίους». Είναι η προσωπική του ιστορία και η προσωπική του καταγγελία που περικλείει όλη την ένταση της αντιφατικής και ακριβώς γι' αυτό τραυματικής εμπειρίας των Ελλήνων Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα. Εδώ, όπως άλλοτε στην Ιστανά, αυτοί οι ιδιαίτεροι Εβραίοι και τώρα «έκπτωτοι βασιλιάδες» - «reyes deskayidos»¹¹ όπως τους ονομάζει ο Μαρσέλ. Κοέν, έχασαν την αιθωρότητά τους - μια βασιλική διάσταση στην ποιότητα της προηγουμένης ζωής τους. Οπως και ο πλέον διάσημος Εβραίος της ιστορίας που ενοχοποιήθηκε, επειδή διαφοροποιή-

θηκε από τη γενιά του, έτσι κι' αυτοί προδόθηκαν και καταδικάστηκαν από τους ίδιους τους συντρόφους τους : Β' Επισκέπτης -«Έμαθα ότι επεκηρύχθη ο δολοφόνος του βασιλιά».

Τα πράγματα όμως περιπλέκονται, καθώς σε πολλά σημεία των καταγγελιών που διατυπώνει ο χορός των τριών γκεσταπιτών, ή «επισκεπτών» κατά το κείμενο, παύει να είναι σαφές ποιός είναι ο Μισός Βασιλιάς και ποιός ο δολοφόνος του : Β' Επισκέπτης -«Εξαριβώθη ότι ο βασιλεύς εδολοφονήθη», Γ' Επισκέπτης -«Κι' αγαπούσε την τάξη», Α' Επισκέπτης -«Αλίμονο πάει». Το μόνο που μπορεί κανείς να υποθέσει είναι ότι ο δολοφονημένος βασιλιάς και ο δολοφόνος είναι παραδόξως το ίδιο πρόσωπο. Νομίζω άλλωστε πως επιβεβαιώνεται και από τον παρακάτω διάλογο των τριών «επισκεπτών» που διαπιστώνουν πως γι' αυτό δεν θα μπορέσουν μάλλον να εισπράξουν την εξαιρετικά υψηλή αμοιβή που έχει ανακοινωθεί με την επικήρυξη: Β' -«Αλίμονο σε μας να πεις». Γ' -«Πήγε χαμένη η ζωή μας»... «Τόσα χρόνια τρέχαμε ξοπίσω του», Β' -«Φυλάγοντας ένα μαγαζί χωρίς πελάτες». -Άλλα και πάλι ελπίζουν, τίποτε άλλωστε δεν είναι αδύνατο σ' έναν παραδόξο χόσμο χωρίς κανόνες: «Δεν ξέρεις τι θα βγει στο τέλος», επαναλαμβάνουν διαδοχικά.

Και πράγματι, πων απ' το τέλος όλα φαίνεται να αλλάζουν. Ο Αρης και η Μίκα έχουν καταφύγει σ' ένα χωριό, όπου παρό την εχθρότητα των ντόπιων που διαπιστώνει η Μίκα, το ζευγάρι διασκεδάζει. Ο Αρης χαλαρώνει σε σημείο που αψηφά τον κίνδυνο και αποκαλύπτει στην καλή του την εβραϊκή του ταυτότητα. Ενώ πρώτα τους έτρεμε, τώρα αγνοεί τους γκεσταπίτες που τους έχουν ακολουθήσει και που εμφανίζονται να τους περιποιούνται και να τους προστατεύουν. Προς στιγμή το καλό και το κακό συγχέονται. Για ένα λεπτό οι θύτες μετατρέπονται σε θύματα και το θύμα σε θύτη.

Τότε, προκειμένου να σωθεί ο Αρης ακούει τη συμβουλή της Μίκας και «ομοιογεί» στους επισκέπτες: - «...Τόσον καιρό η στάση μου απέναντί σας ήταν παράξενη - σα να' σαστε ξένοι, σα να μην είσαστε παιδικοί μου φίλοι. Τώρα που το σκέπτομαι θαυμάζω την καλωσύνη και την υπομονή σας. Εγώ στη θέση σας θα είχα γίνει θηρίο! Κ' εσείς ούτε ένα λόγο δεν μου είπατε ποτέ ούτ' ένα λόγο! Ήθωτε σα φίλοι και με τη στάση μου σας έκανα μάρτυρες. Αγιάσατε κοντά μου. Συμπαθείστε με. Είναι που μου 'χοντ πάρει το μυαλό αυτά τα σκάκια - και ξέρετε κάτι; Εγώ δεν παίζω σκάκι, δεν είναι αστείο; Μου πήραν το μυαλό αυτά τα πόνια και ξέχασα τους ζωντανούς ανθρώπους που είχα δίπλα μου ...» και παρακάτω -«Χαίρομαι που είστε καλά... σας αγαπώ,

...τι μπορώ να κάνω για σας;» Άλλα στο τέλος ό,τι και να κάνει, όπως και να παίξει την παρτίδα, είναι καταδικασμένος. Στην ανάκριση που διενεργούν οι γκεσταπίτες είναι αποφασισμένοι, όπως κι οι ίδιοι το δηλώνουν, εφόσον παραδεχτεί ότι ο βασιλιάς είναι δικός του να τον δικάσουν και να τον εκτελέσουν «ανεπίληπτα».

Κι όταν η Μίκα κάνει την ύστατη προσπάθεια να βρει το άλλο μισό του βασιλιά για να τον σώσει, ο Αρης της λέει επιγραμματικά: -«Ο μισός βασιλιάς είναι εδώ, Μίκα». Και όλοι μαζί της ανακοινώνουν: - «Τον κηδεύουμε σήμερα».

Η κριτική για τα έργα του Μ. Κρίσπη

Ε τοι το δράμα κορυφώνεται χωρίς λύση, ακριβώς όπως και στη ζωή του Κρίσπη που ακόμη και μετά τον πόλεμο αναγκάστηκε να παραυτηθεί από τη δουλειά του ως εκφωνητής ειδήσεων και σχολίων στον θαυματουργό σταθμό του BBC, όταν από όλους τους υπόλοιπους Έλληνες συναδέλφους του διάλεξαν ειδικά αυτόν για να επωμισθεί τον ρόλο του προδότη και να αναγνώσει τα ανθελληνικά αποσπάσματα ενός βιβλίου.

Στην περίπτωση του «πικραμένου» Κρίσπη η μοναδική «λύση», μήπως και αυτό βοηθούσε να διευθετηθεί κάποτε το ζήτημα της ετερότητας, ήταν να καταθέσει με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο την προσωπική του διαμαρτυρία, για την οποία, όπως είναι φυσικό, δεν θα μπορούσε παρά να επιλέξει τη μητρική του γλώσσα, δηλαδή την ελληνική¹². Παρόλα αυτά και παρά την άρτια τεχνική του¹³, είναι ενδεικτικό ότι οι σύγχρονοί του Έλληνες διανοούμενοι δεν ασχολήθηκαν με το έργο του, ενώ όσοι το έκαναν, όσο για να γράψουν μια θεατρική κριτική¹⁴, δεν κατόρθωσαν να εισχωρήσουν στον λόγο του, ώστε να κατανοήσουν τους συμβολισμούς και τον προβληματισμό του.

Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ακόμη ένα παράδειγμα της γενικότερης αποσιώπησης περί του εβραϊκού ζητήματος που διαπιστώνεται στην Ευρώπη κατά τις πρώτες δεκαετίες της Απελευθέρωσης¹⁵. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίον οι Έλληνες κριτικοί και διανοούμενοι της εποχής παρεμμηνεύουν ή και παρανοούν τον προβληματισμό του Κρίσπη είναι αποκαλυπτικός του κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού του πνευματικού κόσμου στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Το παρακάτω απάνθισμα αποσπάσματων από τις κριτικές που γράφτηκαν για τα έργα του Κρίσπη στις πιο αντιπροσωπευτικές εφημερίδες της εποχής καλύπτει όλο το φάσμα της πολιτικής σκέψης στην Ελλάδα του '60 :

Στην Αυγή¹⁶ κατά τον Γεράσιμο Σταύρου:

«...Στα Καπέλλα του Μάνθου Κρίσπη πίσω από τους συμβολισμούς των «μπερεδάκηδων» και των «τραγιάσκηδων» φαίνεται η «ανακάλυψη» πως οι ιδεολογίες αποτελούν εναί είδος καπέλλου που ο καθένας το φοράει, ούτε λίγο ούτε πολύ, από συνήθεια ή από κέφι -και το καλύτερο είναι να απαλλαγούμε από τις ιδεολογίες- καπέλλα για να μπορέσουν οι άνθρωποι επιτέλους να συνεννοθούν! Είτε βιομήχανος είναι είτε εργάτης, δεν έχει σημασία. Τα καπέλλα φταίνε για τις κοινωνικές συγκρούσεις! Κάτω, λοιπόν, τα καπέλλα, για να μείνει ο βιομήχανος-βιομήχανος και ο εργάτης-εργάτης. Όλα κι όλα το σχήμα τούτο δεν πρέπει να αλλάξει. Για να συνεννοούνται οι άνθρωποι! Είδατε πόσο εύκολα μπορούν να βολευτούν τα πράγματα. Τι κρίμα τόσους αιώνες να μην έχει ανακαλύψει η ανθρωπότητα τούτη τη «Θεωρία», θα γλίτωνε από τις ιστορικές αλλαγές κι από τους φιλοσόφους και τους επαναστάτες, κι απ' τα Καπέλλα γιατί θα ήταν περιττό να μας απασχολούν τώρα σαν μονόπρακτο.

Αυτά τα πράγματα υποστηρίζονται σοβαρά σε τρεις εικόνες όταν η επιστημονική σκέψη έχει τόσο προχωρήσει κι ο σοσιαλισμός θριαμβεύσει στον πλανήτη μας, η περίπτωση, αν όχι τίποτε άλλο αποτελεί πρόκληση για τη στοιχειώδη νοημοσύνη. Για να μη πούμε πως πάει πολύ τόση μαχητικότητα στη χώρα που αλωνίζουν οι "μπερεδάκηδες"....».

Στην προσπάθειά του ο συγγραφέας να αποδείξει τη θεωρητικολογία του εκμεταλλεύεται αρνητικά τις οξιόλογες δραματουργικές ικανότητες που έχει. Εντελώς σχηματικά γίνονται τα δύο πρόσωπα του έργου, η Χριστίνα και ο Στέφανος. Ο δεύτερος, μάλιστα, εκπρόσωπος των «τραγιάσκηδων» δεν μας πείθει πως έγινε και αποποιήθηκε την τραγιάσκα μόλις βγήκε από την φυλακή των «μπερεδάκηδων» και την ώρα που είχαν επικρατήσει «οι δικοί του». Αναπτύσσει, βέβαια, διάφορα επιχειρήματα, μα πώς μπορούν αυτά να υποκαταστήσουν το «δράμα» τη μεγάλη πράξη που αντή μόνο μπορεί να δείξει αν έχουν δίκιο ή άδικο να πετάξουν οι δύο νέοι τα καπέλλα τους (πλήρης συνταυτισμός της ιδεολογίας της ολιγαρχίας και των εργαζομένων) και να παν ξεσκούφωτοι στο θάνατο;

Γενικώτερα, η υποκειμενική θεώρηση της πραγματικότητας υποχρεώνει τον συγγραφέα να αφήσει το υλικό του χωρίς αντίκρισμα στη ζωή - να φροέσει κι εκείνος ένα καπέλλο, που τελευταία πολύ λανσάρεται από τους «μπερεδάκηδες». Η μόδα του «λαϊκού καπιταλισμού»

για να σταματήσει η πάλη των τάξεων.

Είναι σκόπιμο εδώ να σημειωθεί ότι η παντελής έλλειψη γνώσεων εβραϊκής ιστορίας οδηγεί και άλλους, πολύ πιο εκλεπτυσμένους διανοούμενους, όπως τον Κώστα Κουλουφάκο της Επιθεώρησης Τέχνης αλλά και την Ελένη Ουράνη στην ίδια παρανόηση. Ολοι τους, ασχέτως αν εκτιμούν ότι ο συμβολισμός που χρησιμοποιεί ο Κρίσπης είναι επιτυχημένος ή όχι, αναγνωρίζουν τα διάφορα καπέλλα ως ιδεολογικά και όχι ως εθνικοθρησκευτικά σύμβολα και δεν προβληματίζονται τι μπορεί να εννοεί ο Κρίσπης όταν λέει ότι η «τραγιάσκα είναι το αρχαιότερο καπέλλο στον κόσμο».

Ταύτια χρόνια αργότερα όταν ανεβαίνει ο Μισός Βασιλιάς ο Γεράσιμος Σταύρου, εξακολουθεί να είναι δυσαρεστημένος με τις θεατρικές επιδόσεις των νέων συγγραφέων. Με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Το θέατρο μας χωρίς ιθαγένεια»¹⁷ γράφει, στο τέλος της θεατρικής περιόδου του 1963, μία ακόμη κριτική που στην περίπτωση του Κρίσπη είναι ύποπτα συνοπτική, αν όχι μονολεκτική:

«Το ελληνικό έργο δεν γνώρισε ούτε φέτος καμιά ενίσχυση και στοργή. Οι πειραματικές σκηνές, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, δεν ανταποκρίθηκαν στον προορισμό τους. Μόνο το μονόπρακτο του Μάνθου Κρίσπη είχε κάποια θετικά στοιχεία».

Είναι επομένως σαφές ότι ο Μισός Βασιλιάς δεν ενδιαφέρει τον Γ. Σταύρου ακριβώς επειδή στη δεκαετία του 1960 το εβραϊκό ζήτημα δεν εντάσσεται πια και δεν εξυπηρετεί τις πολιτικές προτεραιότητες της ελληνικής αριστεράς.

Σ' αυτήν την κατηγορία εμπίπτει και ο Βάσος Βαρίκας που τον ίδιο καιρό γράφει τη στήλη της θεατρικής κριτικής στα Νέα¹⁸:

«...Το πρόγραμμα συμπληρώθηκε από το μονόπρακτο του Μ. Κρίσπη ο Μισός Βασιλιάς, που μας ξαναφέρνει στο κλίμα των Καπέλλων του ιδίου συγγραφέα που είχε παρουσιάσει επίσης η «Δωδεκάτη Αυλαία». Οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες της εποχής μας είναι και δω ο ουσιαστικός στόχος, με θύμα το άτομο, που επιμένει να ζήσει χωρίς να ανήκει παρά μονάχα στον εαυτό του. Η εφιαλτική ατμόσφαιρα της παρακολούθησης και της υποβολής του συναισθήματος της ενοχής, μας θυμίζουν τον Κάφκα. Το μονόπρακτο δείχνει προσωπικό προβληματισμό. Ο συμβολισμός του, όμως, δεν διαθέτει την αναγκαία διαύγεια. Υπάρχει έλλειψη ισορροπίας μεταξύ ιδέας και θεατρικής πραγματωσής της».

Εκπληκτική προκαλούν, όμως, και τα κατά πολλά πα-

ρόμοια ως προς την κατανόηση, αν και πολύ πιο καλοπροσαύρετα κριτικά σημειώματα του Κλέωνα Παράσχου που δημοσιεύονται στην *Καθημερινή*¹⁹ διαδοχικά για το κάθε έργο, το 1960 και το 1963:

«...Θα μπορούσε να ονομάσει κανείς «συμβολικό» το μονόπρακτο - σε τρεις εικόνες - του Μ. Κρίσπη, πρώτο κατά σειρά στα τρία μονόπρακτα που παρουσίασε η «Δωδεκάτη Αυλαία». Πραγματικά Τα καπέλλα είναι ένα σύμβολο, συμβολίζουν τις διάφορες κοινωνικές ιδεολογίες, που υπήρχαν ανέκαθεν από τότε που άρχισαν να δημιουργούνται θεωρίες και συστήματα και δόγματα, και που θα έλεγες ότι ποτέ άλλοτε δεν είχαν κολλήσει στους ανθρώπους στενότερα παρόσο στην εποχή μας. Το συμβολιζόμενο διαφαίνεται από τις δύο πρώτες φράσεις των δύο προσώπων του έργου, του Στέφανου και της Χριστίνας, δύο νέων που αγαπιούνται, προβάλλει καθαρά, ωστόσο, το σύμβολο, που το διατηρεί φυσικά ο συγγραφέας ως το τέλος, και δίνει στο έργο κάποια χάρη - που δεν θα την είχε αν ο συγγραφέας μας μιλούσε ξέσκεπα-, τη χάρη και την πλαστικότητα, και την ενάργεια που δίνει προπάντων στο θέατρο κάτι συγκεκριμένο σε μια αφηρημένη ιδέα.

Τα καπέλλα έχονται και ξανάρχονται στο έργο. Ο Στέφανος θέλει να τα εξομοιώσει χωρίς, όμως, όσο υπάρχουν, να αρνηθεί το καπέλλο του και να φορέσει ένα άλλο (μια στιγμή το επιχειρεί παρακινούμενος από την Χριστίνα, αλλά αμέσως μετανοώντες έτοιμος να θυσιάσει και τη ζωή του για να διατηρήσει το καπέλλο του). Αυτό, ωστόσο, το μοτίβο του καπέλλου δεν δίνει μονοτονία στο έργο γιατί ο συγγραφέας δημιουργεί με το μοτίβο του καταστάσεις ψυχικές που ποικίλουν και στιγμές με γνήσιο δραματικό παλμό. Το τέλος ξεκαθαρίζει το νόημα του έργου και είναι μια λύση στο δράμα των δύο νέων. Ο Στέφανος και η Χριστίνα, ενώ ακούγονται φωνές που διαδηλώνουν μια κάποια πολιτικοκοινωνική ιδεολογία, ξεχύνονται στους δρόμους χωρίς καπέλλα, έχουν πετάξει από πάνω τους τις ορθοδοξίες, είναι ελεύθεροι.».

«...Στο *Μισός Βασιλιάς* παρακολουθούμε την αγωνία ενός Εβραίου που πολιορκούν ολόενα και πιο σφικτά γκάνγκστερ, δηλαδή γκεσταπίτες, ώσπου στο τέλος πέφτει στα νύχια τους. Και εδώ ο εξπρεσιονισμός για ένα δράμα φοβερό ασφαλώς δίχως προηγούμενο που το είδαμε, όμως, πάρα πολλές φορές ως τώρα στο θέατρο, που για τούτο μόνο δοσμένο από έναν μεγάλο τεχνίτη μπορεί να

μας συγκινήσει».

Αναρωτιέμαι, ποιά είναι τα έργα του ελληνικού ζεπερτορίου στα οποία αναφέρεται ο Κ. Παράσχος, γιατί εκτός από την υπόθεση Ντρέύφους, που τον Ιανουάριο του 1960 είχε συμπληρώσει 150 παραστάσεις από τον θίασο Δ. Μυράτ στην Αθήνα, δεν κατάφερα να εντοπίσω κάποιο άλλο με αντίστοιχο περιεχόμενο.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σεμνή και σοβαρότερη προσέγγιση του Αγγελού Τερζάκη στο *Βήμα*²⁰ όπου ανάμεσα στους άλλους νέους θεατρικούς συγγραφείς ξεχωρίζει τον Μ. Κρίσπη:

«...Το εφετεινό πρόγραμμα της Δωδεκάτης Αυλαίας έχει πιο πρωτοποριακό χαρακτήρα από το περιουσινό. Τα καπέλλα του Μ. Κρίσπη συνοψίζουν την ιστορία ενός ερωτικού ζευγαριού, την περιπέτεια ενός ανθρώπινου γένους που αυτοβασανίζεται κάτω από τον εθελόδουλο ζυγό των τεχνικών διαφορών και διακρίσεων. Αυτές είναι που ρυθμίζουν τη ζωή των ανθρώπων. Ο Στέφανος και η Χριστίνα παρά την έντονη αμοιβαία τους έλξη, βρίσκονται καταδικασμένοι να υποτάσσονται στον διτλό ρυθμό: ενός πλήθους που αναβράζει έξω από το κλειστό δωμάτιο, συνεπαριμένο από το πνεύμα δύο ανταγωνιζόμενων ολοκληρωτισμών και του ρυθμού των «καπέλλων» τους που εκφράζουν ό,τι και το πλήθος και από σκηνή σε σκηνή μεγαλώνουν, με κίνδυνο να τους κρατήσουν τελειωτικά σε απόσταση, να τους χωρίσουν. Ο ένας τους ανήκει σ' αυτούς που φορά από γεννησιμού του τραγιάσκα. Η άλλη στους οπαδούς του μπερέ. Η λύτρωση, θανάσιμη ίσως- θα έρθει όταν τα 2 παιδιά θα αποφασίσουν να βγάλουν τέλος τα θεριεμένα καπέλλα τους και να αντιμετωπίσουν το εξαγριωμένο πλήθος, ξεσκούφωτα αγνά... Μ' έναν διάλογο ηθελημένα γυμνό, ο κ. Κρίσπης κατορθώνει να υποβαστάσει σκηνικά το έργο του και να κάνει αισθητή την προέκτασή του».

Στην ίδια εφημερίδα το 1963, μετά από μια εκτενή ανάλυση περὶ της εξέλιξης της πρωτοπορίας στο σύγχρονο ελληνικό θέατρο ο Α. Τερζάκης γράφει:

«Άνισα είναι τα τέσσερα μονόπρακτα που συναπορτίζουν το πρόγραμμα τούτο του Πειραιατικού Θεάτρου. Τα δύο πρώτα «Ο τρίτος διάδρομος αριστερά» του Ν. Μάτσα και ο «Αδειος κύκλος» του Χρ. Σαμουτηλίδη έχουν πολύ διάφανο συμβολισμό και η πρωτοποριακή τους νοοτροπία μοιάζει μάλλον με ένδυμα.

Αντίθετα ο *Μισός Βασιλιάς* του Μ. Κρίσπη ανα-

δίνει κάτι το αυθεντικό κι ας αγγίζει εδώ και κει το παγωμένο χέρι του Κάφκα. Η εφιαλτική παρακολούθηση που εκφράζεται με τους τρεις μαυρονυμένους άνδρες, και η αξιώση λογοδοσίας για κάτι ουσιαστικά παράλογο, που κατατρέχει το ζευγάρι Μίκα-Άρης, πετυχαίνουν να συνθέσουν μια ατμόσφαιρα με δραματική γνησιότητα».

Εκτός όμως από τον Α.Τερζάκη, που κατορθώνει να αναγνωρίσει την αυθεντικότητα και να κατανοήσει έστω ως ένα σημείο την προβληματική του Μ. Κρίσπη, όλοι οι υπόλοιποι κωριτικοί, όπως φάνηκε, επιχειρούν να τον προσαρμόσουν στα μέτρα τους. Θα έπρεπε ίσως λοιπόν να αναρωτηθούμε μήπως η αδυναμία τους στη συγκεκριμένη περίπτωση να εξηγήσουν την υπαρξιακή αγωνία του Κρίσπη αντανακλά τη γενικότερη αδιαφορία για το πρόβλημα του Έλληνα Εβραίου, ακόμη κι όταν αυτός είναι αποδεειγμένα ικανός στη χρήση της ελληνικής γλώσσας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Την άποψη αυτή υποστήριξε ο καθηγητής Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος στο Α' Συμπόσιο Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού που έγινε στις 23-24 Νοεμβρίου 1991 με θέμα «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια».

2. Ρωμανιότες ονομάζονται οι Εβραίοι Ρωμαίοι, δηλαδή αυτοί που, από την αρχαιότητα έως σήμερα, έχουν ως μόνη μητρική γλώσσα την ελληνική, και γ' αυτό προσεύχονται από βίβλους με ελληνικούς χαρακτήρες.

3. Το μεταφραστικό έργο του Μάνθου Κρίσπη είναι μεγάλο και θα χρειαζόταν ειδική έρευνα για να συγκεντρωθεί όλο. Στο εσώφυλο του βιβλίου του Θέατρο: Τα καπέλλα - Ου θνήξεις εν πολέμω - Ο μισός βασιλιάς, Αθήνα, 1964, έκανε ο ίδιος μια επιλογή έργων που μετάφρασε από τα πεζογραφήματα των J. Conrad, F. Kafka, F. Scott Fitzgerald, B. Malamud ως και θεατρικά των S. Beckett, A. Miller, Τσέχωφ, Πιραντέλλο και Μπρέχτ.

4. Μάνθου Κρίσπη, Θέατρο: Τα καπέλλα - Ου θνήξεις εν πολέμω - Ο μισός βασιλιάς, Αθήνα, 1964, σ.10.

5. Κλέων Παράσχος, «Θεατρικά Πρώται», εφημ. Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3

6. Στις 15 Μαΐου του 1962 ανέβηκε στην Αμερική, στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης σε μετάφραση και σκηνοθεσία του Νάσου Αναγνωστόπουλου.

7. Ο συγγραφέας σκόπιμα παραπέμπει εδώ σε φυσικά ελαττώματα προκειμένου να ανατρέψει την προκατάληψη που έχει αναβιώσει εξαιτίας της ζατσιστικής προπαγάνδας των ναζί για τα δήθεν στερεότυπα ιδιότυπα φυσικά χαρακτηριστικά των κατώτερων όντων και ιδίως των Εβραίων. (Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Φραγκίσκη Αμπατζόπουλον. Ο άλλος εν διωγμῷ: Η εικόνα των Εβραίων στη λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοτλασίας, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998. Κατερίνα Στενού, Εικόνες του όλου: Η ετερότητα από τον μύθο στην προκατάληψη, Εξάντας, Αθήνα, 1998. Ζήσης Παπαδημητρίου, Ο Ευφωταϊκός Ρατσισμός, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.)

8. Κλέων Παράσχος, «Θεατρικά Πρώται», εφημ. Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3.

9. Israel Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1961, pp. 291-306. Ζήσης Παπαδημητρίου, ό.π., Ο Ευφωταϊκός Ρατσισμός, σ.79.

10. Των N. Μάτσα, B. Ζιώγα και Xρ. Σαμουηλίδη. Καθημερινή, 3.5.1963, σ.4 (Κλ. Β. Παράσχος).

11. Μαροέλ Κοέν, Γράμμα στον Αντόνιο Σάουντα, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 1999, σ.16 και 53.

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα ελληνικά μίλησαν και οι περισσότεροι από τους 70 Έλληνες Εβραίους επιζώντες που κατέθεσαν την προσωπική τους μαρτυρία στις βιντεοκοπημένες συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν από τη συγγραφέα από το 1996-1998, κατ' ανάθεση του Αρχείου του Ολοκαυτώματος SHOAH Visual History Foundation που συγχροτήθηκε στο Los Angeles των ΗΠΑ.

13. B. Μανιάτης (ψευδ. του K. Κουλουφάκου), «Το Θέατρο» Επιθεώρηση Τέχνης, χρόνος Στ', τόμος IA', Φεβρουάριος, 1960, Τεύχος 62, σσ.167-169.

14. Στο ίδιο. Άλκη Θρύλου (ψευδ. της Ελένης Ουράνη), Ελληνικό Θέατρο: 1959-1961, τόμος Η', εκδ. Ακαδημία Αθηνών: Ιδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 1980, σσ. 107-109 και 198-199. Γεράσιμος Σταύρου, «Η Κριτική του θέατρου: Τρία ελληνικά μονόπακτα. Ο δεύτερος κύκλος της Δωδεκάτης Αυλαίας», Αυγή, Αθήνα, 19.1.1960, σ.2. Βάσος Βαριάκας, «Θεατρική Κριτική», εφημ. Τα Νέα, Αθήνα, 11.5.1963, σ.2. Κλέων Παράσχος, «Θεατρικά Πρώται», εφημ. Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3 και εφημ. Καθημερινή, 3.5.1963 σ.4. Αγγέλος Τερζάκης, «Από τα θέατρα» εφημ. Το Βήμα, Αθήνα 17.1.1960, σ.3 και «Θεατρικές πρώτες», Το Βήμα, Αθήνα στις 9.5.1963, σ.2.

15. Ρίκα Μπενβενίστε, «Η ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας κατά τη γερμανική κατοχή», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1998, σσ.5-11.

16. Γεράσιμος Σταύρου, ό.π., Αυγή, Αθήνα, 19.1.1960, σ.2.

17. Αυγή, Αθήνα, 14.5.1963, σ.2.

18. Τα Νέα, Αθήνα, 11.5.1963, σ.2.

19. Κλέων Παράσχος, ό.π., Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3 και Καθημερινή, 3.5.1963, σ.4.

20. «Από τα θέατρα», εφημ. Το Βήμα, Αθήνα, 17.1.1960, σ.3 και «Θεατρικές πρώτες», Το Βήμα, Αθήνα στις 9.5.1963, σ.2.

[Η Ρένα Μόλχο σπούδασε ευφωταϊκή ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Εκπόνησε διδακτορική διατριβή με τίτλο «Les Juifs de Salonique, 1856 - 1919: Une communauté hors norme» στο Πανεπιστήμιο Ανθρωποτεκνών Σπονδών του Στρασβούργου.

Οι έρευνές της έχουν υποστηριχθεί με υποτροφίες από το Memorial Foundation for Jewish Culture της Νέας Υόρκης και τα Αρχεία της Shoah στο Los Angeles. Έχει διδάξει την ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα στα σεμινάρια που οργανώθηκαν από το International Study Groups, και από το 1991 είναι συνιδρύτρια της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Ήδη διδάσκει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο την ιστορία των ελληνικού εβραϊσμού. Έχει πλούσιο συγγραφικό έργο αναφερόμενο στον πολιτισμό των Ελλήνων Εβραίων και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης, η δε μελέτη της με τίτλο «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856 - 1919: Μια μοναδική κοινότητα» έχει βραβευθεί από την Ακαδημία Αθηνών. Η πρώτη δημοσίευση της παρουσίας μελέτης έγινε στα «Σύγχρονα Θέματα», τ. 78 - 79/Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001].

Ενθύμιον Αγάπης

Διήγημα της κας ΠΟΥΛΑΧΕΡΙΑΣ Ι. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Eκείνα τα χρόνια πριν από τον πόλεμο, στη Θεσσαλονίκη κοντά στα Κάστρα, Εβραιοί δεν κατοικούσαν. Όλοι σχεδόν ήταν συγκεντρωμένοι στις Ανατολικές συνοικίες. Λίγοι προς το Βαρδάρη, και αρκετές οικογένειες ζούσαν διάσπαρτες σ' όλες τις υπόλοιπες γειτονιές. Και στο Κέντρο στα μέγαρα οι πολύ πλούσιοι.

Όμως στην οδό Πατρόκλου, στην Άνω Πόλη κοντά στον Αγιο Νικόλα τον Ορφανό μέσα σε μια μακρόστενη αυλή, ήταν συγκεντρωμένα τρία - τέσσερα σπιτάκια όπου έμεναν εβραϊκές οικογένειες. Εξαίρεση στον κανόνα για να τον επιβεβαιώσει.

Πώς βρέθηκαν εκεί ψηλά, μακριά από τους οικούμενους των φτωχικών ανατολικών συνοικιών ή του 151 κανείς δεν ξέρει... Γιατί ήταν φτωχοί άνθρωποι μεροκαματιάρηδες που δεν είχαν καμία σχέση με τα πλουσιόσπιτα του κέντρου.

Αυτοί που έμεναν σ' αυτή την αυλή νοικοκυριέμενοι, είχαν κτίσει τα σπιτάκια μόνοι τους και δούλευαν στην κεντρική αγορά Μοδιάνο σαν μεταφορείς ή υπάλληλοι. Μα τα έβγαζαν πέρα δύσκολα. Είχαν και πολλά παιδιά... Που είχαν όμως αφομοιωθεί με τα προσφυγόπουλα της γειτονιάς μια χαρά. Και διάβαζαν μαζί ή έπαιζαν μονιμασμένα στο δρόμο.

Το μόνο που ξεχώριζε τα εβραιόπουλα ήταν η τραγούδιστη μακρόσυνη προφορά τους επηρεασμένη από τα ισπανικά που μιλούσαν στο σπίτι τους. Ζούσαν αγαπημένα μεταξύ τους μέσα στο πνεύμα της πολυυστλεκτικής και ανεξίθρησκης Θεσσαλονίκης, που επι αιώνες είχε φιλοξενήσει όλες τις φυλές και τις θρησκείες. Που ήταν όχι μόνο ανεκτές αλλά και σεβαστές. Υπήρχαν βέβαια - για να μην πούμε ότι ζούσαν σε μια ιδανική πολιτεία που δεν υπάρχει πουθενά στον κόσμο - και οι εξαιρέσεις. Λίγες όμως. Άλλωστε τι θα είχαν να χωρίσουν; Όλοι φτωχοί ήταν εκεί ψηλά και αγωνίζονταν για τον άριστον τον επιούσιον. Συνοδευόμενο από τα παραδοσιακά λιτά φαγητά των απλών καθημερινών ανθρώπων. Ετσι αντάλλασσαν τα πιάτα τους για να δοκιμάζουν όλες τις γεύσεις. Ισως κι αυτή η συνήθεια να τους έδενε πιο πολύ. Όταν καθίσεις και φας ψωμί κι αλάτι με τον διπλανό σου δένενσαι με δεσμούς αόρατους και δυνατούς. Ο κοινός αγώνας για τη ζωή τη δύσκολη τους ένωνε και δεν άφηνε θέση για ρατσισμούς και φιλοσοφικές αναλύσεις των διαφορετικών θρησκειών. Ο ιερέας ήταν το ίδιο σεβαστός όπως και ο φαβίνος.

Και ο κουρασμένος νοικοκύρης που γύριζε το βράδυ από την αγορά ανεβαίνοντας τον απότομο ανήφορο Χριστιανός ή Εβραίος, ένα πράγμα μόνο ήθελε. Να βρει ένα χαμόγελο να τον περιμένει μαζί μ' ένα

πιάτο ζεστό φαΐ κι ένα κρασί ή ένα ουζάκι για να τον ξεκουράσει. Μετά να φιλήσει ή να μαλώσει τα παιδιά του ανάλογα με την περίσταση και να πάει να κοιμηθεί. Για να πάρει κουράγιο να ξαναρχίσει τον αγώνα την άλλη μέρα...

Έτσι περνούσε ο καιρός, και είχαν ξυμιωθεί μαζί οι ζωές τους τόσο πολύ που μόνο οι γιορτές τους ξεχώριζαν και τίποτα άλλο.

Τα χρόνια με τις χαρές και τις λύπες τους όπως πάντα έφευγαν, μέχρι που ήρθε ο απαίσιος Πόλεμος. Με όλα του τα δεινά.

Και πήγαν να πολεμήσουν μαζί τα παιδιά τους. Κι έκλαψε το ίδιο πικρά η Βαγγέλη, όταν έχασε το γιο της, με τη Ναούμι, όταν της ήρθε και κείνης το μαντάτο το φοβερό. Και το ίδιο πείνασαν και στερήθηκαν και φοβήθηκαν και αναθεμάτισαν τον πόλεμο και τα φοβερά που έφερε μαζί του...

Όλα αυτά δεν ήταν τίποτα μπροστά στο μεγάλο κακό που ξημέρωσε στο έτος 1943. Διωγμός! Ξεσηκωμός, κατατρεγμός των Εβραίων από τους Γερμανούς!.. Πρώτα ήρθε το απαίσιο σημάδεμα με το κίτρινο άστρο στο πέτρο, το μαρκάρισμα των ανθρώπινων πλασμάτων σαν να ήταν ζώα για σφάξιμο... Και μετά η ώρα του ξεριζώματος ενός ολόκληρου λαού... Για πού.. Για τα στρατόπεδα Εργασίας, όπως τα έλεγαν οι κατακτητές. Για τους τόπους εξόντωσης, όπως τα κατέγραψε η Ιστορία...

«Τα Αμελέ Ταμπουρού» των Γερμανών, έλεγαν οι γείτονές τους οι πρόσφυγες από τη Μικρασία που είχαν πικρή πείρα απ' αυτά. Κι έκλαψαν για τη μοίρα των φίλων τους, γιατί ήξεραν τι τους περίμενε. Η Γνώση του Κακού τους έκανε πολύ απαισιόδοξους. Μα δεν τους είπαν τίποτα για να μην τους τρομάξουν πιο πολύ.

Ήρθε η Ναούμι και η Νίνα και η Ελβίρα ν' αποχαιρετίσουν τις φίλες τους. Η Βαγγέλη και η Μαρία και η Λένκα έκλαψαν μαζί τους και τους ευχήθηκαν καλή τύχη.

Ότι καλό και αξίας είχαν οι φτωχές νοικοκυρές, πριν κλείσουν την πόρτα του σπιτιού τους, το μοιρασαν στις φίλες. Μικροπρόγματα. Κανένα κουζινικό χρήσιμο, μια πολυθρόνα αναπαυτική κληρονομιά της γιαγιάς, ένα πέτρινο γουδί για τη σκορδαλιά, ένα ντουλαπάκι με βιτρίνα για τα γυαλικά, τέτοια συνηθισμένα πράγματα που μπορεί όμως να έπιαναν τόπο σε ένα φτωχικό σπιτικό.

Μόνο η Κλάρα δεν ήρθε μαζί με τις άλλες εκείνη τη μέρα. Όμως μόλις βράδιασε, χτύπησε την πόρτα της Λένκων. Κρατούσε ένα μεγάλο τετράγωνο δέμα...

«Αχ! γειτόνισσα...» είπε με την τραγουδιστή προ-

φορά της. «Φεύγουμε! Ο θεός ξέρει για πού... Ήρθα να σας αποχαιρετίσω και να σας ζητήσω μια χάρη!».

Η Κλάρα δεν έμενε μέσα στην αυλή, για αυτό ίσως δεν είχε έρθει μαζί με τις άλλες. Το σπίτι της, διώροφο με κήπο, ήταν πιο κάτω στη στροφή. Ήταν πιο καλοστεκούμενη οικονομικά, γιατί ο άντρας της ήταν μορφωμένος. Λογιστής και παραδίδει μαθήματα Γαλλικών όπως και κείνη. Εργαζόταν σε μια μεγάλη εταιρία εισαγωγών σε καλή θέση. Είχε δύο κοριτσάκια κι ένα γιο, μικρά παιδάκια ακόμα. Έτσι δεν ένοιωσε την πίκρα της απώλειας που είχε χτυπήσει τις άλλες.

Πάντα κοκέτα ξεχώριζε από τη φτωχολογιά της φυλής της. Με τη Λένκω είχε πολλές φιλίες. Ταιριάζαν οι ηλικίες τους όπως και των κοριτσιών τους που ήταν συμμαθήτριες... «Αχούν... πώς θ' αποχωριστούμε... Τι κακό μας βρήκε...». Κι άρχισε να κλαίει. Όλοι συγκινήθηκαν κι έκλαψαν μαζί της. Δεν ήξεραν τι να πουν. Δεν χωρούσαν λόγια σε τέτοια συμφορά.

«Σας έφερα μερικά δωράκια για να με θυμάστε...». Ακούμπησε το μεγάλο δέμα που κρατούσε κάτω. Το είχε τυλιγμένο, με μια κουβέρτα σχεδόν καινούργια. Μετά άνοιξε ένα σακουλάκι κι ἔβγαλε από μέσα δύο ζευγάρια σκουλαρίκια ασημένια κρεμαστά με κεχριμπαρένιες πέτρες. Τα έδωσε στα δύο κοριτσάκια, κι αφού εκείνα την ευχαρίστησαν και τα θαύμασαν, τους τα φόρεσε η ίδια στα τρυπημένα τους αυτιά. Οι κεχριμπαρένιες πέτρες πέταξαν ζεστές κίτρινες λάμψεις κάτω από το φως της γκαζόλαμπας. Ήταν αργά, και το ρεύμα είχε κοπεί.

Μετά καρφίτωσε στο φόρεμα της Λένκως μια συντεφένια καρφίτσα που έδειχνε δύο περιστέρια να φτιλιούνται. Από κάτω είχε μια γραφή άγνωστη.

«Είναι από την Παλαιστίνη. Της προγιαγιάς μου. Τα γράμματα είναι αρχαία εβραϊκά. Της Παλιάς Διαθήκης και σημαίνουν Ενθύμιον Αγάπης». Όλοι έκλαιγαν.. Αχι Κλάρα, γιατί να συμβαίνουν όλα αυτά;

«Και τώρα θα σας ζητήσω μια χάρη...». Και ξεσκέπασε αυτό που έμοιαζε με μεγάλο καθόρεφτη. Ήταν η οικογενειακή τους φωτογραφία που στόλιζε τον τοίχο του σαλονιού της. Την ήξερε η Λένκω. Εκεί ήταν όλοι φωτογραφισμένοι πριν από χρόνια. Η προγιαγιά της Κλάρας, η γιαγιά κι ο παππούς, οι γονείς της. Και μαζί όλα τα παιδιά και τα εγγόνια τους.

Τους είχε μιλήσει για την ιστορία του καθενός. Αυτός είχε πεθάνει, ο άλλος είχε φύγει για την Αμερική, η άλλη είχε ξενιτευτεί και παντρευτεί στη Γαλλία. Κι άλλοι οι περισσότεροι στην Παλαιστίνη στα δικά τους χώματα..

«Το μόνο που θέλω, είναι να μου φυλάξετε την οικογενειακή φωτογραφία. Αν δώσει ο θεός και γυρίσουμε, θα είναι μια παρηγοριά να ξαναδώ την οικογένειά μου. Είναι κειμήλιο...». Η Λένκω την παρηγόρησε.

«Μείνε ήσυχη Κλάρα μου. Θα την κρεμάσω στο σαλονάκι μου πάνω από τον κομό. Έχει και ωραία σκαλιστή κορνίζα. Είναι στολίδι στον τοίχο. Θα σε βλέπω

εκεί όπου είσαι τόσο όμορφη στα νιάτα σου και δεν θα σε ξεχνώ...».

Αποχαιρετίστηκαν με συγκίνηση, και η Κλάρα τους χάρισε και την σχεδόν καινούργια κουβέρτα. Τη χρειάζονταν... Τόσα χρόνια δεν είχαν αγοράσει τίποτα, και τα ορύχα τους και το νοικοκυρίο τους είχε τόσες ελλείψεις... Τι συναισθηματική κοπέλα αυτή η Κλάρα... Ήθελε να σωθεί η οικογένειά της έστω και στη φωτογραφία...

Την άλλη μέρα ένας μεταφορέας τους έφερε τον καινούργιο ωραίο μπουφέ της Κλάρας με τον μεγάλο καθόρεφτη. Η μαντάμ Κλάρα τον στέλνει, είπε, μαζί με την αγάπτη της...

Η Λένκω πολύ το ευχαριστήθηκε. Της έλειπε ένας καλός καρυδένιος μπουφές. Είχε και κάμποσα καλά κρυσταλλικά μέσα. Δύσκολες εποχές, όλα χρειάζονταν...

Στόλισε το σαλόνι ο μπουφές, και ο άντρας της Λένκως έβαλε ένα μεγάλο καρφί στον τοίχο και κρέμασε την οικογενειακή φωτογραφία της Κλάρας. Ποιος θα καταλάβαινε ότι δεν ήταν δική τους; Μόνο οι συγγενείς. Όλα τα πρόσωπα ήταν ωραία, ντυμένα με τα καλά τους, χαμογελαστά. Και δεν φαίνονταν στη φωτογραφία αν ήταν Χριστιανοί ή Εβραίοι... Μια χαρά άνθρωποι ήταν.

Το Κακό ήρθε και πέρασε, ο Πόλεμος τελείωσε, και τα δάκρυα άχλισαν να στεγνώνουν στα μάτια των πονημένων. Αφησε όμιως τόσες πληγές...

Από τους εξήντα χιλιάδες Εβραίους της Θεσσαλονίκης μόνο χιλιοι γύρισαν πίσω από τα στρατόπεδα του θανάτου. Όλοι διάβασαν κι έμαθαν τα φοβερά εγκλήματα που είχαν γίνει και έφριξαν. Πόνεσαν, αγανάκτησαν κι έκλαψαν για τους αθώους που χάθικαν έτσι άδικα...

Κανένας από τη γειτονιά εκεί ψηλά στα Κάστρα δεν είχε σωθεί. Ούτε ένας δεν γύρισε στο σπίτι του... Τόσον καιρό στα σπίτια τους κατοικούσαν πρόσφυγες από την Κάβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες που είχαν καταφύγει εκεί κυνηγημένοι από τους Βούλγαρους. Άλλα βάσανα και τραγωδίες αυτές... Δεν μπορούσαν να το χωνέψουν που ούτε ένα παιδάκι δεν είχε γυρίσει...

«Τι περιμένεις καλό από τον πόλεμο; Τι σας έφταγαν μωρέ οι καημένοι οι γειτόνι μας; Ποιον πείραξε η Ναούμι, η Νίνα, η Ελβίδα, η Κλάρα; Και τα παιδιά τους; Ο καημένος ο Ιωσήφ, ο Ραούλ, ο Γιανώβης; Όλη μέρα δουλευαν σαν και μας ν' αναστήσουν τα παιδιά τους. Φτου σας εγκληματίες!» έλεγε η Λένκω.

Τώρα μίσησαν και σιχάθηκαν τους Ναζί πιο πολύ μ' αυτά που διάβαζαν. Και τους πολέμους κι αυτούς που τους κάνουν...

Πέρασε ένας χρόνος αποκαλύψεων οδυνηρών και απαφάδεκτων για την αθώα φαντασία τους. Για όλα αυτά που είχαν γίνει αυτά τα χρόνια... Αργούσαν οι πληγές να κλείσουν, μα η ζωή πάντα ξαναρχίζει...

Οι πρόσφυγες από τη Δράμα έφυγαν και γύρισαν

στον τόπο τους. Και τα κατάκλειστα σπίτια πιο πολύ έφερναν στο νου την τραγωδία που είχε συντελεστεί... Ωσπου νοικιάστηκαν, νοικοκυρεύτηκαν, ασβεστώθηκαν και ζωντάνεψαν πάλι από παιδικές φωνές. Παρηγορήθηκαν λίγο αλλά όλο κάτι θυμόντουσαν από την παλιά εποχή και το συζητούσαν...

Μια μέρα εκεί που πότιζε το κηπάκι της η Λένκω ακούει μια φωνή μ' ένα χρώμα και μια προφορά που κόντευε να τα ξεχάσει. «Λένκω, Λένκω» Μπα! Ποια είναι; Αυτή η φωνή, αυτή η προφορά! Γυρίζει να δει, και το ποτιστήρι της έπεσε από τα χέρια. Δεν μπορούσε να μιλήσει...

Η Κλάρα! είπε και έμεινε άναυδη να την κοιτάξει...

Ναι, ήταν η Κλάρα. Αδυνατισμένη πολύ, γερασμένη, μα της χαμογελούσε, ενώ τα δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια της ποτάμι... Αυτό ήταν ένα θαύμα! Αγκαλιάστηκαν κι έκλαιγαν για πολλή ώρα, χωρίς να μιλούν. Οσοι απ' τους καινούργιους γειτόνους βρέθηκαν εκεί, δεν μπορούσαν να καταλάβουν τι συνέβαινε... Πού να ξέραν ποια ήταν αυτή η γυναίκα.

Μόλις συνήλθαν λίγο οι δύο φίλες, μπήκαν μέσα. Μιλούσαν κι έκλαιγαν, και η Κλάρα ανιστορούσε τα ανιστόρητα, ώσπου εξαντλημένες τις βρήκε ο άντρας της Λένκως και τις ανάγκασε να σταματήσουν για να συνέλθουν. Τέλος δεν έχουν τα βάσανα και οι καρμοί του Κόσμου...

Ήθελαν σε λίγο και τα κορίτσια. Άλλος θρήνος για την Κλάρα που έβλεπε στο πρόσωπό τους τα δικά της κοιτισάμα που είχαν χαθεί στο στρατόπεδο όπως κι ο άντρας της κι ο γιος της μη αντέχοντας τις κακουχίες...

Μόνο εκείνη είχε σωθεί. Σημαδεμένη στο χέρι με το νούμερο του χαμού...

Ήταν μια φοβερή μέρα πένθους για το σήτι της Λένκως. Μα και ανακούφισης και χαράς που έστω και μόνο η Κλάρα μπόρεσε να γνώσει σώα από τη θύελλα που σάρωσε την οδό Πατρόκλου... Το νέο έφθασε σ' όλες τις παλιές γειτόνισσες. Έρχονταν μία - μία μ' ένα λουλούδι από τον κήπο τους στο χέρι, λες και πήγαιναν να τιμήσουν το ξόδι αγαπημένων προσώπων. Μα και μ' ένα φίλεμα για την Κλάρα που έδινε το μήνυμα της ζωής. Να υποδεχτούν την τυχερή που σώθηκε από την Κόλαση.

«Σώθηκα εγώ αλλά πώς να ξήσω από δω και πέρα; Πώς θα μπορέσω να κοιμηθώ χωρίς εφιάλτες μετά απ' αυτά που είδαν τα μάτια μου!». Κράτα Κλάρα, πρέπει να ξήσεις!! Προσπάθησαν να της δώσουν θάρρος αλλά καταλάβαιναν το δράμα της...

«Μόλις συνέλθω λίγο και γίνουν τα χαρτιά μου, θα φύγω για την Αμερική. Έχω τα ξαδέλφια μου εκεί. Ισως μπορέσω να ξαναχίσω να ζω...». Και δεν ήταν και τόσο νέα πια...

Μόλις έφυγε ο κόσμος που είχε έρθει να την καλωσορίσει, η Κλάρα σηκώθηκε και πήγε στο σαλόνι. Ξεκρέμασε το κάδρο με την οικογενειακή της φωτογραφία. Τη φίλησε, «Μόνο εγώ έμεινα Μαμά» είπε...

«Σ' ευχαριστώ Λένκω που μου την διέσωσες... Και με σωζεις τώρα...».

Γύρισε το κάδρο από την ανάποδη, ξέσκισε το καραβόπανο που το σκέπαζε και με δύναμη που δεν θα πίστευε κανείς ότι είχαν τα χέρια της ταλαιπωρημένης αυτής γυναίκας, ξεκόλησε τα χαρτόνια που ήταν μεταξύ της φωτογραφίας και του πανιού. Κάτι έλαμψε κάτω από την δυνατή ηλεκτρική λάμπα. Τώρα το φως δεν κοβόταν νωρίς... Ανάμεσα στα δύο χαρτόνια ήταν προσεκτικά κολλημένες χρυσές λίρες!!

«Εδώ είναι οι οικονομίες μιας ολόκληρης ζωής. Ελεγα ότι θα γνίζαμε όλοι μαζί, και θα μας χρειάζονταν για ν' αρχίσουμε πάλι τη ζωή μας. Δεν ξέρω πώς να σας ευχαριστήσω που μου τις φυλάξατε. Θα μου χρειαστούν για να φύγω στην Αμερική...».

Αρχισε να τις ξεκολλάει μία - μία. Οι άλλοι έκπληκτοι τις μετρούσαν μαζί της. Χωρίς να το θέλουν. Πενίνα μέτρησαν και σταμάτησαν. Πενήντα! Τι ήταν αυτό; Τόσον καιρό είχαν ένα θησαυρό μέσα στο σπίτι κι αυτοί στερήθηκαν πολλές φορές ως και το ψωμί! Όχι ότι θα έπαιρναν τα ξένα λεφτά! Αυτό ποτέ. Ο φτωχός είναι οξιοπερής, αλλά και το χρήμα είναι διαβολικό. Και η Πείνα κακός σύμβουλος...

Καλύτερα που δεν το ξέραν. Ισως έμπαιναν στον πειρασμό να ξοδέψουν μερικές για να φάνε. Θα τις δανειζόνταν, ας πούμε. Δεν βαριέσαι. Ο Θεός ήθελε να επιζήσουν και τους βοήθησε...

Τώρα όλα θα έφτιαχναν. Κι αυτή η έρημη γυναίκα τις χρειαζόταν αυτές τις λίρες για να κάνει μια νέα αρχή, να σταθεί στα πόδια της. Έκαναν ένα καλό... Ν' αποδείξουν ότι υπάρχει ανθρωπιά κι αθωότητα στον φεύγοντο κι άποντο αυτόν κόσμο!

Κορδάθηκαν, περηφανεύτηκαν, ψήλωσαν για την ενεργεσία που είχαν κάνει έστω και εν αγνοία τους...

Η Κλάρα χάρισε από δύο λίρες - δώρο για το γάμο τους, είπε - στις κορούλες της Λένκως. Εριξε τις υπόλοιπες σ' ένα πουγκί που έβγαλε από την τσάντα της. Μετά προσπάθησε να τυλίξει σε ρολό τη φωτογραφία για να την πάρει μαζί της. Το παλιό κιτρινισμένο χαρτί με τους προγόνους είχε στεγνώσει και ξεραθεί με τον καιρό. Ξέφτισε και τρίφτικε στα χέρια της αμέως. Τα πρόσωπα και τα χαμόγελα σιθήστηκαν και χάρηθηκαν, «θα σας μείνει τώρα η κορνίζα. Είναι ασορτί με τον μπουνφέ» είπε. Κι έφυγε... Θα έβαζαν εκεί μια δική τους οικογενειακή φωτογραφία. Όταν θα την τραβούσαν. Για να θυμούνται την Κλάρα και το γεγονός...

Μερικοί από τη γειτονιά τους κορόιδεψαν, όταν έμαθαν τι συνέβη. Γέλασαν μαζί τους που δεν ήταν πονηροί να υποπτεύθουν ότι κάτι έκρυψε το βαρύ κάδρο και να το ψάξουν...

Άλλοι όμως τους έδωσαν συγχαρητήρια για την άφογη συμπεριφορά τους. Ήταν πραγματικοί φίλοι και σωστοί άνθρωποι, είπαν. Κι η Λένκω καμάρωνε κι είχε να λέει αυτή την ιστορία σ' όλη της ζωήν...

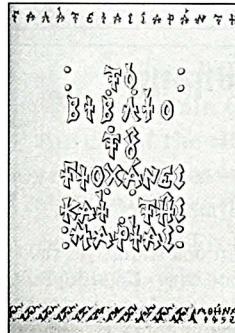
[Από την ανέκδοτη συλλογή της συγγραφέως «Δύσκολοι Καιροί»].

ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΣΑΡΑΝΤΗ

Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας

Αθήνα, 1952

Η βιβλιοθήκη του ΚΙΣΕ εμπλουτίστηκε, κατόπιν δωρεάς της συγγραφέως, με το από μακρόν εξαντλημένο μυθι-

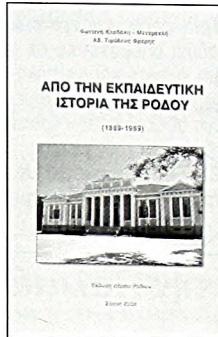
στόρμα της «Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας». Στο συγκεκριμένο βιβλίο, η ιστορία του οποίου διαδραματίζεται κατά την περίοδο της Κατοχής, ένας από τους πρωταγωνιστές είναι το εβραϊόπουλο, ο Γιοχάνες.

Για το μυθιστόρημα αυτό ο αείμνηστος Π. Χάρης έγραψε (στην εφημερίδα «Ελευθερία», στις 28.8.1952), μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

«Δύσκολο το θέμα στο Βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας - σελίδες της Κατοχής, χτεσινά, ακαταστάλαχτα γεγονότα - ωστόσο με τέχνη υποταγμένο στους νόμους της λογοτεχνικής πεζογραφίας, που οφείλει να ανασυθέτει τη ζωή. Κι εδώ ακριβώς έχουμε ακόμη μιαν ικανότητα της κ. Σαράντη, ίσως τη σημαντικότερη. Ενώ μένει η νέα πεζογράφος μακρά από κάθε εκχήπηση και δεν προσπαθεί να εκπλήξει (και να κερδίσει τον αναγνώστη) με ευρήματα, δίνει κοινωνικούς πίνακες και ψυχικές καταστάσεις που είναι καθαρές ανασυνθέσεις, δηλαδή ό,τι βλέπουμε και αισθανόμαστε όλοι

μαζί αλλά και όπως το βλέπει, το αισθάνεται και το πλουτίζει με την πείρα του και με την ευαισθησία του κι από τη δική του σκοπιά ο λογοτέχνης».

Σήμερα πενήντα χρόνια μετά, η κ. Γ. Σαράντη είναι ακαδημαϊκός.

ΣΩΤ. ΚΛΑΔΑΚΗ -
ΜΕΝΕΜΕΛΗ -
ΤΙΜ. ΦΡΕΡΗ

Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου (1889 - 1989)

Σύρος, έκδοση Δήμου Ροδίων, 2002

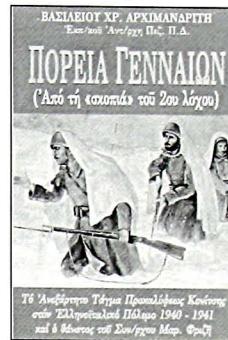
Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται, με βάση επίσημα στοιχεία, η ιστορία των σχολείων των καθολικών μοναχών στη Ρόδο, κατά την εκατονταετία 1889 - 1989. Παράλληλα περιέχονται ιστορικά γεγονότα για τη ζωή στη Ρόδο κατά την αντίστοιχη χρονική περίοδο. Εκτός από τα καθολικά γαλλικά σχολεία, η μελέτη περιλαμβάνει εκτενή παρουσίαση των εβραϊκών σχολείων, του ραββινικού κολεγίου και γενικά της εβραϊκής εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΧΡ.
ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗ

Πορεία Γενναίων

Αθήνα, 2002

Ο συγγραφέας που υπηρέτησε ως έφεδρος αξιωματικός στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940 - 1941 καταγράφει

γεγονότα, ιστορικές σελίδες που συνέβησαν στο ανεξάρτητο τάγμα προκαλύψεως Κοντούτσης που υπηρετούσε. Πρόκειται για αυθεντικά περιστατικά που αποδεικνύουν τόσο το πνεύμα που επικρατούσε, όσο και τις συγκεκριμένες ενέργειες των υπηρετούντων «γενναίων» στο τάγμα. Ιδιαίτερο τμήμα του βιβλίου αναφέρεται στο θάνατο του συνταγματάρχη Μ. Φριζή, που αποδίδεται με όλη την ιστορική σημασία του.

Μ. KOKKINARH

Η γη των αγγέλων

Εξδόσεις Νικόδημος

Παίδιαρος κατ' επάγγελμα παλλά με σπουδές επίσημα στη Φιλολογία και τη Θεολογία ο κ. Μ. Κοκκινάρης ασχολείται με την πεζογραφία. Έχει εκ-

δώσει αρκετά βιβλία, στα δέ έργα του πρωτεύοντα ρόλο παίζει η έρευνα της ανθρώπινης ψυχής, του μεγάλου αυτού συντελεστή στην πορεία της ζωής του καθενός μας. Στη «Γη των αγγέλων» μεταξύ των πρωταγωνιστών είναι η εβραία Ναταλί, όπως επίσης κι άλλοι:

ήρωες του βιβλίου είναι ομόθρησκοι. Ένα βιβλίο δικό μας.

ΡΙΤΣΑΣ ΦΡΑΓΚΟΥ -
ΚΙΚΙΛΙΑ

Άγγελος Σικελιανός - Βαθύδες Μύποσης

Πατάνης, 2002

Η συγγραφέυς έχει δημοσιεύσει για το έργο του Άγγελου Σικελιανού πάνω από εξήντα μελέτες και τέσσερα βιβλία. Στο συγκεκριμένο βιβλίο,

μεταξύ άλλων, καταχωρείται η με ιστορική οξύνοια άποψη του μεγάλου ποιητή για τα αντισημιτικά επεισόδια που έγιναν στη Θεσσαλονίκη στο Κάμπελ.

Στο «Ελεύθερο Βήμα» (6/7/1931) ο Σικελιανός θεωρεί «οξύμωρον» την κατάσταση εκείνη κατά την οποία ενώ οι χριστιανοί Ανατολής και Δύσης «στριζούν μεν τα νώτα των επί της Παλαιάς Διαθήκης αποκλειστικού, άλλωστε, πνευματικού και ιστορικού κτήματος των Εβραίων, προσβλέπουν δε ιδεολογικώς προς την εκπλήρωσιν των εντολών της Νέας, χωρὶς δὲ αυτό να παραλείπουν να συμπληρώνουν εκάστοτε το μεταξύ των δύο διαθηκών χάσμα, οσάκις εδόθη ποτέ εις τούτο ευκαιρία, με εν φαντικόν μισος και ενα αμείλικτο διωγμόν κατά του εβραϊκού λαού». Χαρακτηρίζει δε τον αντισημιτισμό ως «οικτρόν θρησκευτικόν και πολιτικόν όργιον», θεωρεί πως οι ιουδαϊκές κοινότητες διαπνέονται από δημοκρατικότητα και ότι ο λαός του Ισραήλ υπήρχε «απειρώς σεβαστός και μεγάλος». Φυσικά πάλι προτρέπει: «Ουδεμία άλλη λύσης διαφορών, εκτός αυτής της βασικής διανοητικής συνεννοήσεως μεταξύ των οπωδηποτε ευρισκομένων κατά της ημέρας μας εις ιστορικήν επαφήν λαών».

Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

Η στατιστική των κεκομπιμένων

Στοιχεία για τον αφανισμό
των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

Ανάτυπο από το «Θεσσαλονίκην
πόλις» - t.8/Ιούνιος 2002

Mε επιστημονική τεκμηρίωση, προσοχή και αγάπη ο κ. Γ. Καρατζόγλου παρουσιάζει στοιχεία για την εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη κατά τη νεώτερη εποχή μέχρι το Ολοκαύτωμα. Συγκινητική είναι η αφιέρωση της μελέτης

σε ομόθρησκους που δεν υπάρχουν πια.

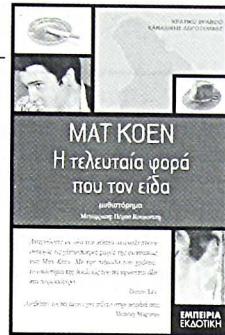
MAT KOEN

Η τελευταία φορά που τον είδα

Εμπειρία Εκδοτική, 2003

Oβραβευμένος με το Κρατικό Βραβείο καναδική λογοτεχνίας Ματ Κοέν, επιλέγει να γράψει για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, όταν για εκείνον όπως και για τους ήρωες του η απάντηση σε όλα είναι η ζωή.

Στο μυθιστόρημά του «Η τε-

λευταία φορά που τον είδα», διεισδύει υπομονετικά σε μια ηρεμητή, δυνατή και σιωπηλά ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα σε δύο αδελφούς που κρατούν δύο διαφορετικούς ρόλους.

Όταν στο γοητευτικό και αγαπητό Χάρολντ πέφτει απροσ-

δόκητα ο κλήρος μιας ανίτης ασθένειας, ο εσωστρεφής Άλεκ θα σηκώσει το βάρος της απώλειας. Θα νιώσει τύψει για όσα ζήλευε μέχρι τώρα πάνω στο μικρό αδελφό του και για όσα συνεχίζει να απολαμβάνει ο ίδιος, ενώ ο Χάρολντ δεν μπορεί πια.

Τις ανθρώπινες μικρότητες θα διαδεχτεί το μεγαλείο της αγάπης. Όμως τίποτα δε γίνεται μαγικά. Με αντίπαλο το χρόνο πλέον, πνιγμένα συνασθήματα βγαίνουν βασανιστικά στην έπιφανεια για να αποκαλύψουν έναν ακλόνητο αδελφικό δεσμό.

Μπορούμε να απορρίψουμε την Παλαιά Διαθήκη;

Σινέζια από την σελ. 2

σεις της ΠΔ, όπως αιμομιξίες, φόνους, ψεύδη κ.λπ.

EINAI ALHSEIA ότι στις δημήσεις της ΠΔ περιλαμβάνονται πολλές τέτοιες αδύναμίες. Η αρνητική αξιολόγησή τους, ωστόσο, δεν είναι καθόλου αυτονόητη, εάν λάβει κανείς υπόψη του το ορεαλιστικό χαρακτήρα της Βίβλου. Μ' αυτό εννοούμε ότι η ΠΔ είναι πέρα για πέρα ένα ορεαλιστικό και αληθινό βιβλίο. Σ' αυτήν, δηλαδή, ο άνθρωπος εμφανίζεται όχι μόνο με τις αρετές του αλλά και τα ελαττώματά του. Εδώ και τα πλέον σκοτεινά πράγματα περιγράφονται με αφοπλιστική ειλικρίνεια.

Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι ένας έγκριτος ερευνητής του αρχέγονου Χριστιανισμού, ο Holzner, παρατηρεί σχετικώς: «Κάπιοις εργάτης του Πνεύματος είπε κάποτε ότι ένα από τα χρησιμότερα βιβλία με βίους αγίους θα ήταν εκείνο που θα διηγήσταν όχι τις αρετές των, αλλά τα λάθη των! Και για μια αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο το βιβλίο αυτό υπάρχει: η Αγία Γραφή!».

Την ίδια γνώμη έχει για το ζήτημα αυτό και ο μεγάλος Ντοστογιέρσκι. Γράφει: «Θέει μου, τι βιβλίο και τι διδαχές αυτή η Αγία Γραφή! Τι θάμα και τι δύναμη δόθηκε μ' αυτή στον άνθρωπο! Λες κι είναι ένα ανάγλυφο του κόσμου και του ανθρώπου και των ανθρώπινων χαρακτήρων. Όλα έχουν κατονομασθεί εκεί και όλα έχουν καθοριστεί για τον αιώνα τον άπαντα. Και πόσα μυστήρια που έχουν λινθεί και αποκαλυφθεί». Η θέση της Εκκλησίας, άλλωστε, δικαιώνεται και από μία άλλη, πολύ σημαντική άποψη: Από τη μεγάλη συνεισφορά της ΠΔ στον πολιτισμό και ιδιαίτερα στο δυτικό πολιτισμό. Τη συνεισφορά αυτή έχει εξάρει με συνοπτικό αλλά και ισχυρόταρό πολλά σπουδαίος πνευματικός άνθρωπος του καιρού μας, ο αιέμνητος Χρ. Μαλεβίτσης, που γράφει: «Ο δυτικός πολιτισμός δεν είναι μόνο δυτικός. Είναι και βιβλικός. Ο λαός της Βίβλου προσέφερε στο δυτικό άνθρωπο τα θηβαϊκά και πνευματικά εδραιώματα, χωρίς τα οποία και σήμερα ακόμη δεν νοείται πολιτισμός. Εξαίρεται ο ελληνικός ανθρωπισμός. Όμως ο βιβλικός ανθρωπισμός είναι υψηλότερος. Ο ελληνικός ανθρωπισμός κατεβάζει τους θεούς στο ύψος του ανθρώπου. Ο βιβλικός ανθρωπισμός ανεβάζει τον άνθρωπο στο ύψος του Θεού. Όλα τα σύγχρονα ανθρωπιστικά κινήματα, τα σοσιαλιστικά ή τα κομμουνιστικά, μπορούν να νοηθούν

χωρίς τον Ελληνισμό, δεν μπορούν όμως να νοηθούν χωρίς την αγωγή και την παιδεία και την πνευματικότητα της Βίβλου».

Εδώ πρέπει να προσθέσουμε ότι όσα είπαμε για την Παλαιά Διαθήκη δεν αναφέρονται τόσο στην «Εβραϊκή Βίβλο» όσο στη μετάφρασή της στην ελληνική γλώσσα, που είναι γνωστή ως μετάφραση των Εβδομήκοντα (Ο'). Η μετάφραση αυτή εκπονήθηκε, όπως είναι γνωστό, στην Αλεξανδρεία κατά την εποχή των Πτολεμαίων (3ος αιώνας π.Χ.) και για χάρη των Ιουδαίων αλλά και των εθνικών, που ξούσαν στην Αίγυπτο και μιλούσαν την ελληνιστική γλώσσα της εποχής, τη λεγόμενη κοινή.

Η μετάφραση αυτή, λοιπόν, αποτελεί το σπουδαιότερο μεταφραστικό εγχείρημα του αρχαίου κόσμου, έχει μεγάλη σημασία πρωτίστως για την Ορθοδοξία. Διότι η μετάφραση των Ο' υπήρξε της Βίβλου της ενωμένης Εκκλησίας των οκτώ πρώτων αιώνων και παραμένει και σήμερα η Βίβλος της Ορθοδοξίας. Και είναι αυτονόητο, ότι δίχως αυτή δεν είναι δυνατό να κατανοθεί ούτε η διδασκαλία της ούτε η λειτουργική της ζωή.

ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ από όσα εκτέθηκαν στο άρθρο αυτό είναι ότι η ΠΔ αποτελεί μέγια θρησκευτικό και πνευματικό κεφάλαιο, τόσο για το Χριστιανισμό όσο και για τον πολιτισμό γενικότερα. Ή, για να χρησιμοποιήσουμε σχετική διατύπωση του Β. Ουγκό, «η Βίβλος είναι το καλύτερο ενεργέτημα που έγινε στο ανθρώπινο γένος».

Είναι αυτονόητο ότι ένας τέτοιος πνευματικός θησαυρός σε κακία περιέπτωση δεν μπορεί να απορριφθεί. Πρέπει, αντίθετα, να διαφυλαχθεί ως πολύτιμη πνευματική παραχαταθήκη για οπόληγο την ανθρωπότητα και πρωτίστως για την Εκκλησία και την Παιδεία.

Σε ότι αφορά στην τελευταία όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η επιλογή της ύλης από την ΠΔ που προσφέρεται στους μαθητές, θα μπορούσε να γίνεται με πιο αυστηρά παιδαγωγικά κριτήρια. Θα μπορούσε, για παραδειγματικό, το βάρος να μετατοπισθεί από τις δημήσεις της ΠΔ στον υπέροχο και μοναδικό λόγο των Προφητών.

I.O.N. B. Χρονόπουλος είναι τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου. Το άρθρο του είναι από την εφημερίδα «Ορθοδοξία και Ελληνισμός» (24.2.2002).

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulis str., 105 57 Athens , Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852

e-mail: hhkis@hellasnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of the contents of issue 184, vol. 26 March – April 2003

 Since the early Christian centuries **certain Christian writers question the use of the Old Testament as a religious text**, given that –according to them- the Old Testament describes the history of the Jewish people only. Professor N.V. Chronopoulos evaluates objectively the Old Testament and proves Dostoyevsky's view, who had quoted “What a miracle, how much power it gave man”.

 This issue is dedicated to the **Jewish Community of Ioannina**, which continues functioning until today. It includes: a) an article by Mr. Yiannis Papaioannou on **the historic course of the Community** from the early Christian years until today, b) a chronicle by Mr. G. Siobotis on the **extermination of the Community** on March 25, 1944, by the Nazis, c) a personal **testimony** of the teacher Mr. K. Papageorgiou on everything that happened on the day that the Jews of Ioannina were arrested and d) a research by Mr. R. Frezis on the **statute of the Jewish Home for the aged** of Ioannina, established in 1931 and which stopped functioning after the War.

 We publish an essay by Dr. Rena Molho on the plays written by **Manthos Krispis** that were performed in the 1960's in Athens and afterwards overseas. In

his plays, M. Krispis examines the situation of the Greek society during the Occupation of Greece by the Germans and in the post-War period.

 A short story follows by Mrs. P. Spiliopoulou, it is titled “Love Token”, referring to the life and persecution of the **Jews of Thessaloniki**.

 The issue closes with book presentations.

Translated by: Rebecca S. Camhi

חֲרוּנָה XRONIKA

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 210 - 32.44.315-8

E-mail: hhkis@hellasnet.gr

Internet site: http://www.kis.gr

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν
τις απόψεις των συγγραφέων τους.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Διανέμεται Δωρεάν

